

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL

2003

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
160 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.
Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83
E-mail:
hist.samf.sdj@netbruger.dk
Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
email: kf@isl.dk

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen
Rodekær 1
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

- Sandbjerg Gods* 67
En præsentation af dette særnummer om Sandbjerg.
- Sandbjerg Gods og dets ejere* 68
Carsten Porskrog Rasmussen beretter om Sandbjerg Gods' historie og rækken af ejere.
- Sandbjergs bebyggelseshistorie* 76
Den nuværende hovedbygning på Sandbjerg, palæet, er opført 1787/88. Søren Rasmussen beretter her om hele anlæggets bygningshistorie.
- Conrad Reventlow på Sandbjerg - den glente Reventlow-broder* 84
Conrad Reventlow, det nuværende Sandbjergs bygherre, er den eneste ejer, der har boet i længere tid på Sandbjerg. Claus Bjørn fortæller om ham.
- Knud og Ellen Dahl - Sandbjergs sidste private ejere* 88
Fra 1930 til 1954 tilhørte Sandbjerg Knud og Ellen Dahl. Ellen Dahl er kendt som Karen Blixens søster, men begge ægtefæller var selv dybt engagerede i det sønderjyske spørgsmål. Her fortæller Hans H. Worsøe om parret.
- Aarhus Universitet og Sandbjerg Gods* 95
Sandbjerg har siden 1954 tilhørt Aarhus Universitet. Hans Fink fortæller her om, hvordan universitetet kom til at eje Sandbjerg, og om, hvordan universitetet har brugt og udviklet stedet.
- Sandbjerg i kulturlandskabet* 101
Landskabet omkring Sandbjerg rummer en række kulturhistoriske minder, som Lennart S. Madsen her fortæller om.
- Bognyt* 107
- Det sker - på de sønderjyske museer* 108
- Bagsiden om forsiden* 112
Sundeved har rummet et stort antal herregårde. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om dem.

Forsidebillede:

Sandbjerg set fra sydvest hen over mølledammen. Til venstre forpagterboligen. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

Sandbjerg Gods

Siden 1996 har Sønderjysk Månedsskrift udsendt en række særnumre om markante slotte og herregårde i Sønderjylland: Augustenborg (1996), Schackenborg (1997), Gråsten (1998) og Gram (2002). Vi har denne gang valgt at sætte fokus på Sandbjerg.

Sandbjerg Gods er et fornemt eksempel på herregårdskultur fra slutningen af 1700-tallet (og senere). Samtidig knytter der sig en række spændende historier til Sandbjerg – om den ukendte Reventlowbror, om radikale landboreformer sidst i 1700-tallet, om ægteparret Dahl og deres engagement i det sønderjyske spørgsmål og om Aarhus Universitet, der i 1954 fik foræret Sandbjerg Gods og i dag driver stedet som kursusvejendom, hvorved et stort antal mennesker – ikke

mindst fra universitetet selv - har stiftet bekendtskab med stedet og fået et forhold til det.

Mange har ydet deres til dette nummer. Den selvejende institution Sandbjerg Gods ved administrator Søren Rasmussen har bidraget med både det meste af billedmaterialet og en række oplysninger. Andre personer og institutioner har bidraget med andet fotomateriale. Forfatterne har påtaget sig at skrive de artikler, vi bad om.

Tilskud fra Sundeved kommune og Fabrikant Mads Clausens Fond har bidraget til, at dette nummer kan udsendes som et udvidet og farvelagt særnummer. Redaktionen vil gerne bringe alle, der på hver sin måde har bidraget til dette nummer, vor bedste tak.

redaktionen

Forpagterboligen og plalæet. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

Sandbjerg Gods og dets ejere

AF CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

Sandbjerg var i over to hundrede år hovedsæde for grevskabet Reventlow, det eneste grevskab i hertugdømmerne. Sandbjerg var dermed det fornemste private gods i Sønderjylland. Paradoksalt nok har Sandbjerg næsten aldrig været hjemsted for sine ejere, og det var også usædvanligt lille sammenlignet med kongerigets grevskaber. I 1787/88 gennemførtes meget radikale landboreformer, der reducerede herregården til bondegårdsstørrelse. Carsten Porskrog Rasmussen gennemgår her hoved-

træk af Sandbjerg Gods' historie. Han beretter dels om, hvem der ejede godset, dels om, hvordan det var organiseret og blev drevet.

De ældste omtaler af Sandbjerg er fra tiden omkring 1500. Sandbjerg var da navnet på to bondegårde, der lå under Sønderborg amt. I 1564 blev de sammen med resten af amtet overdraget til kong Christian III's yngste søn, Hertug Hans den Yngre, der efter familietraditionen inden for det oldenborgske kongehus skulle have sin forholdsmæssige andel i kron- og selvejergodset i hertugdømmerne. Reelt fik Hans den Yngre dog først Sønderborg amt ved moderens død i 1571.

Hans den Yngre er skaberen af Sandbjerg Gods. Straks efter at have overtaget amtet nedlagde han ikke blot de to gårde i Sandbjerg, men også to gårde i Langmaj i Sottrup og skabte deraf en ny hovedgård, Sandbjerg. Ved opstemningen af en lille bæk og en vig skabtes en mølledam, der kunne sikre vand til en mølle. På en holm i møllesøen anlagdes herregården.

Hans den Yngre administrerede sine amter på en ny måde i forhold til, hvad hans far og farfar havde gjort. De havde været tilfredse med at modtage afgifter fra bønderne. Herregårdene i amterne var få og små. I 1530'erne var Sønderborg Ladegård således kun på størrelse med 2-3 bondegårde. I sidste tredjedel af 1500-tallet gik godsejerne i hertugdømmerne imidlertid i stigende grad over til at blive aktive landmænd, der gjorde de bestående herregårde større og oprettede nye. Ingen anden enkeltperson har imidler-

Hans den Yngre (1545-1622). Foto: Institut for Sønderjysk lokalhistorie, efter maleri fra 1596 på Glücksborg.

tid oprettet og udvidet så mange herregårde i hertugdømmerne som Hans den Yngre. Og af alle hans nye herregårde var Sandbjerg så vidt vides den første.

Bønderne i Sønderborg-Nordborg amter blev inddelt i len med hver sin herregård som centrum. Til Sandbjerg lå i hertug Hans' tid gårdene i Dybbøl, Ragebøl, Sottrup og Snogbæk, dvs. i Dybbøl og Sottrup sogne. Hertug Hans ejede dog ikke disse byer i deres helhed, bortset fra Ragebøl. I 1564 havde han arvet 62 gårde i de to sogne. Siden købte og mageskiftede Hans sig til yderligere 18 gårde, men endnu hørte gårde i Dybbøl, Sottrup og Snogbæk under andre godsejere eller kirkelige institutioner.

Ved sin død i 1622 efterlod Hans den Yngre sig et testamente, hvorved han opdelte sine besiddelser i fem minihertugdømmer. Til Sønderborg lagdes dels den sydlige halvdel af Als med i alt 5 lensgodser, dels Sandbjerg Gods. Sandbjerg var dog noget formindsket, idet Ragebøl og den vestlige halvdel af Sottrup i stedet lagdes til godset Lundsgård og dermed kom under hertugdømmet Glücksborg. Fra da og de næste 250 år var Sandbjerg Gods' område Dybbøl med Stougård, Øster Sottrup og Snogbæk.

Conrad Reventlow

Det hertugdømme Sønderborg, der kom ud af delingen 1622, bestod kun i to generationer. Svenskekrigene 1657-60 ramte hertugdømmerne Sønderborg og Nordborg dobbelt. Først blev hele området voldsomt belastet ved plyndringer og udskrivninger af ekstraskatter fra de hære, der drog igennem området. Det betød i sig selv store tab af værdier for hertugerne, og samtidig fik det indtægterne til at svigte. Dernæst stillede den danske konge krav om, at hertugerne skulle stå inde for skattebetalingen, uanset om bønderne kunne betale eller ej - det princip, der generelt gjaldt for pri-

Storkansler, greve Conrad Reventlow (1644-1708). Maleri af Nicolai Wichmann på Frederiksborgmuseet. Foto: Sophus Bengtsson/Frederiksborgmuseet.

vate godser i hertugdømmerne. Da skatterne ikke blev betalt, erklærede kongen hertugdømmerne fallit og inddrog dem under kronen 1667-68.

Sandbjerg Gods blev dog allerede i 1673 afhændet til amtmanden i Haderslev, Conrad Reventlow. Reventlowslægten stammer oprindeligt fra Holsten, men Conrad Reventlow hørte til en gren af slægten, der i århundreder havde haft hjemme i Mecklenburg. Conrad Reventlows far, Ditlev Reventlow, var dog trådt i den danske konges tjeneste og havde gjort en strålende karriere, bl.a. som såkaldt »tysk kansler«, hvilket nærmest vil sige udenrigsminister og minister for hertugdømmerne. Samtidig havde han erhvervet sig godser i Holsten -

Kort over Sandbjergs marker 1781. I midten ses søen med de gamle bygninger på voldstedet, der fremtræder som en næsten rund halvø. Det ses, at markerne strakte sig i nord-sydlig retning langs Allsund. Jorderne var inddelt i 13 marker, såkaldte kobler. Bemærk, at én af de sydligste hedder Stougaardskobbel. Mod nord ses storskoven, der stadig tilhører godset. Kort/foto: Sandbjerg Gods.

bl.a. fordi den holstenske adel havde protesteret over, at han som »udlænding« fik det vigtige Haderslev amt.

Conrad Reventlow voksede op som medlem af den slesvig-holstenske adel. I 1670 blev han amtmand i Haderslev, men parallelt med, at han til 1684 havde dette vigtige embede, gjorde han karriere i både militæret og centraladministrationen. Under Skånske Krig var han generalmajor. Efter krigen fortsatte den civile karriere. Han blev ikke bare som faderen leder af Tyske Kancelli, men også af Danske Kancelli, og i 1699 blev han formelt udnævnt til storkansler - førsteminister. Han døde i 1708.

Grevskaftet Reventlow

I 1671 indførte Christian V en ny eliteadel af grever og baroner, der skulle rangere højt over den almindelige adel. Conrad Reventlow udnævntes til greve allerede i 1673, et sikkert tegn på, at han i høj grad nød kongens bevågenhed. I princippet var han nu blandt landets 10-20 fornemste adelsmænd.

For at sikre, at også grevernes arvinde havde det økonomiske grundlag for at hævde den høje rang, skulle en greve helst oprette et grevskab, et stort gods, der skulle gå udelt i arv fra far til ældste søn som en slags minifyrstendømme. Greven var selv amtmand på grevskabet og hørte direkte under kongen, og han fik lov til at beholde skatterne fra en del af sine bønder (eller lade være med at opkræve skat fra dem).

I 1681 bad Conrad Reventlow om at måtte få Sandbjerg ophøjet til et grevskab under navnet Reventlow. Den endelige bekræftelse kom først i 1685. Reventlow / Sandbjerg blev det eneste grevskab i hertugdømmet Slesvig (Schackenborg lå i de kongerigske enklaver og regnedes til kongeriget). Det blev samtidig landets mindste grevskab. Et grevskab skulle egentlig være på 2.500 tønder hartkorn. Nu brugtes hartkornsbegrebet ikke i hertugdømmet Slesvig, men kongen fastslog, at godsets vurdering på $51\frac{5}{6}$ plov skulle omregnes til 518 tønder hartkorn. Der blev bevilget skattefrihed for $21\frac{5}{6}$ plove. Amtmandsmyndighed havde enhver godsejer i hertugdømmerne i forvejen, så på det punkt skete intet nyt.

På den tid, hvor Conrad Reventlow overtog Sandbjerg, søgte godsejerne i Slesvig og Holsten at gøre godserne mere profitable - på vidt forskellige måder. Nogle steder søgte man at gøre herregårdene større og krævede mere hoveri af bønderne. Det skete især i den sydøstlige del, syd for Flensborg Fjord. Andre steder afviklede man tvært imod hovedgårdsdriften og gik i stedet over til at kræve en pengeafgift af bønderne i stedet for hoveri - som det f.eks. skete på Schackenborg. Conrad Reventlow søgte at gøre begge dele på én gang. De to gårde i Stougaard syd for herregården blev nedlagt og deres jord inddraget under Sandbjergs herregårdsmarker. En af herregårdens marker hed siden Stougaardskobbel. Herefter var herregården oppe på næsten 600 tønder land, og der var en besætning på 150 malkekøer på gården.

Samtidig indførtes imidlertid hoveriafløsning. Det blev gjort på den raffinerede måde, at alle gårde i princippet blev pålagt en afgift på 18 rigsdaler pr. gård, men de 40 fik så »eftergivet« halvdel, fordi de stadig skulle gøre hoveri. I praksis skete der altså det, at en mindre del af bønderne blev fri for hoveri, men i ste-

det fik stærkt forhøjede afgifter. Flertallet blev også pålagt øgede afgifter, om end kun halvt så meget, men skulle stadig gøre hoveri.

Sandbjergs ejere 1708-75

Ud over Sandbjerg samlede Conrad Reventlow i sine senere år især gods på Djursland, hvor han kom til at eje både Clausholm, Kalø, Frisenvold og Løjstrup. Clausholm beholdt enken, til det blev købt af svigersønnen, kong Frederik IV, der havde giftet sig med storkanslerens datter, Anna Sophie. De øvrige godser gik i arv til sønnen, general Christian Ditlev Reventlow. Han blev sin tids største godsejer. Efter faderen arvede han Sandbjerg og de djurslandske godser, der blev gjort til stamhuset Frisenvold. Han giftede sig til tre lollandske godser, der blev gjort til stamhuset Krenkerup. Af kongen fik han overladt baroniet Brahetrolleborg på Fyn, mens han endelig selv købte en række godser på Lolland og deraf oprettede grevskabet Christianssæde (oprindelig kaldet Christiansborg). De fleste af alle disse mange godser blev i efterkommerens eje til det 20. århundrede, men blev delt, delvis samlet, atter delt og igen delvis samlet.

Christian Ditlev Reventlow døde i 1738. Godserne blev nu delt, så den yngste søn, Christian Ditlev, fik grevskabet Christianssæde, mens de øvrige godser gik til den ældste søn, Conrad Ditlev. Han døde i en forholdsvis ung alder i 1750. Hans søn igen, Christian Ditlev, der var født 1735, døde som kun 24-årig i 1759. De to stamhuse, Krenkerup og Frisenvold, arvedes af hans eneste datter. Som kvinde kunne hun imidlertid ikke arve grevskabet Reventlow og baroniet Brahetrolleborg. De overgik derfor til onklen på Christianssæde - der hed det samme som den afdøde nevø.

Grev Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde, Reventlow og Sandbjerg

Lade på Sandbjerggård. Laden bar årstallet 1572 (ses delvis) og må til dels gå tilbage til Hans den Yngres tid. Efter udstykningen af godset kom laden og andre af de gamle bygninger til at indgå i én af de tre nye bondegårde, der oprettedes. Den fik navnet Sandbjerggaard. Laden brændte 1928. Foto: Haderslev museum.

døde i 1775. Godserne deltes nu mellem de tre sønner, så den ældste, Christian Ditlev Frederik, fik Christianssæde, den yngste, Johan Ludvig, Brahetrolleborg, mens Sandbjerg (grevskabet Reventlow) gik til den mellemste bror, Conrad Georg Reventlow, der portrætteres af Claus Bjørn senere i dette blad.

Landboreformerne på Sandbjerg

Udviklingen på Sandbjerg i 1700-tallet er ikke særlig godt belyst. På et tidspunkt før 1751 gik man imidlertid over til at bortforpagte hovedgården uden ret meget hoveri. Derefter betalte alle bønderne hoveriafløsning, men til gengæld gik indtægten fra herregården kraftigt ned.

Samlet var omlægningen tilsyneladende en dårlig forretning, så det er svært at vide, hvad drivkræfterne var.

Imidlertid var endnu mere radikale landboreformer i gang flere steder i Slesvig og Holsten. Det begyndte på godset Ascheberg i Holsten i årene 1739-65. Dette gods havde før da haft en meget stor herregård, der blev drevet ved massivt hoveri fra bønderne. Det havde man ændret radikalt. Bønderne blev givet fri fra livegenskabet, hoveriet blev ophævet, og herregården blev udstykket i mindre ejendomme. For godsejeren lå fidusen i, at bønderne til gengæld skulle betale stærkt forhøjede pengeafgifter. Aschebergs ejer, grev Rantzau, vurderede

de, at omlægningen havde været økonomisk fordelagtig.

I ganske lang tid forblev Ascheberg et ret enestående eksempel, men i 1770'erne og 1780'erne bredte modellen sig til flere og flere godser i hertugdømmerne. Conrad Georg Reventlow købte i 1784 nabogodset Bojskov, hvor han umiddelbart efter gennemførte reformer efter mønstret fra Ascheberg.

Ved samme tid overtog Conrad Georg Reventlow selv styret af Sandbjerg. Snart efter gik forvalteren i gang med at undersøge mulighederne for at gennemføre en tilsvarende omlægning på Sandbjerg. Før omlægningen betalte bønderne 1.400 rdl. i såkaldt kontribution (jordskat), 927 rdl. i hoveriafløsning og ca. 1.000 rdl. i landgildepenge, herunder afløsning af den gamle kornafgift. I alt betalte de 52 gårde dermed ca. 3.330 rdl. Godsets husmænd betalte 415 rdl., mens forpagteren af herregården gav 1.450 rdl. I alt var indtægterne dermed 5.191 rdl.

Forvalterens forslag gik ud på, at bøndergodset skulle sælges til arvefæste. Bønderne skulle fortsat betale 28 rdl. årligt pr. gård i jordskat og dertil 12 rdl. til godsejeren i såkaldt »canon« - en slags fæsteafgift. Desuden skulle der betales 1.000-1.100 rdl. pr. gård én gang for alle. Derefter var bonden arvefæster, hvad der stort set svarede til at være selvejer, der blot var pålagt nogle særlige, uforanderlige afgifter til godset. Herregården var på 581 tønder land ager og eng. 186 tønder land skulle blive ved herregården, 101 tønder land stilles til rådighed for godsets husmænd, mens de øvrige 293 tønder land skulle udstykkes i dels tre store bondegårde á 67-88 tønder land, dels en række mindre parceller á 3-8 tønder land. Parcellerne skulle i princippet sælges på vilkår, der lignede bøndergårdenes - dvs. betaling af dels et éngangsbeløb, dels af en fast årlig »canon«. Alt i alt mente forvalteren, at canon og fortsatte indtægter

fra den formindskede hovedgård og skovene sammen med renterne af salgssummerne ville give 6.742 rdl. om året - altså næsten 30% mere end den hidtidige indtægt. Reformen gennemførtes 1787/88, vistnok stort set efter forvalterens plan. Salgssummerne for fæstegårde og parceller blev dels stående som prioriteter i ejendommene, dels indbetalt kontant og derefter anbragt som bankindestående.

Efter reformen var Sandbjerg Gods stort set en passiv rentenyder. Der var endnu et skovareal på ca. 100 tønder land, som ikke gav de store indtægter i begyndelsen, men i løbet af 1800-tallet blev et reelt aktiv, og der var en stærkt formindsket hovedgård, der kunne bortforpagtes. I forhold til fæstegodset og de udparcellerede dele af hovedgården varetog godset stadig en række offentlige myndighedsopgaver, og det modtog en årlig afgift af gårdene, men ellers var bønderne stort set stillet som selvejere.

Conrad Georg Reventlow købte i 1789 nabogodset Ballegård. Her gennemførte han i 1798 reformer efter samme mønster som på Sandbjerg. Også selve hovedparcellen af Ballegård solgtes i 1799, så dette »gods« bestod derefter alene af grevens offentlige myndighed og ret til de årlige afgifter - kontribution, canon og renter af de indestående kapitaler. Det samme gjaldt Bojskov.

Sandbjerg Gods 1815-1930

Grev Conrad Georg Reventlow døde i 1815. Han efterlod sig nok børn, men de var ikke født i ægteskab og dermed ikke adelige og arveberettigede til grevskabet. Sandbjerg Gods overgik nu til storebroderen, grev Christian Ditlev Frederik Reventlow på Christianssæde.

Gennem de næste 115 år var Sandbjerg forenet med Christianssæde. Christian Ditlev Frederik Reventlow døde i 1827. Han havde stillet palæet på Sandbjerg til rådighed for en yngre søn, Ludvig,

Christian Ditlev Frederik Reventlow (1748-1827) arvede Sandbjerg efter broderens død 1815. Maleri af Hans Hansen 1805/6 på Reventlow-Museet, Pederstrup. Foto: Reventlow-Museet.

der også fik en årlig ydelse fra godset, men besiddelsen af grevskabet overgik til den ældste søn, Christian Ditlev Reventlow. Ved hans død 1851 overtog næste generation, grev Ferdinand Carl Otto Reventlow, godset. Han døde i 1875. Næste besidder var grev Christian Ejnar Reventlow, der døde i 1929.

De fire generationer Reventlow, der besad grevskabet 1815-1929, ejede alle også både Christianssæde og Brahetrolleborg, og de havde deres hjem på Brahetrolleborg, Pederstrup på Lolland og i København. Sandbjerg blev kun sjældent besøgt. Grev Ferdinand Reventlow stillede 1851 palæet til rå-

dighed for sejrherren fra slaget ved Fredericia, general Bülow, som en slags æresbolig. 1869-74 var der højskole på Sandbjerg, men den lukkede, da de preussiske myndigheder udviste forstanderen. 1909-14 benyttedes palæet til pensionat og husholdningsskole.

Da Sønderjylland overgik til Preussen 1864, var Sandbjerg i princippet stadig et stort gods. Selve Sandbjerg omfattede ca. 3.500 tønder land og havde en befolkning på 1.370, mens Ballegård-Bojskov omfattede 2.840 tønder land med 1.212 indbyggere. De godt 2.500 indbyggere var bundet til godset dels i kraft af gods-ejeren funktion som statens repræsentant i området, dels i kraft af de afgifter, de betalte.

I preussisk tid blev disse bånd reelt brudt. I 1873 vedtoges en lov om »afløsning af realbyrder«. Den indebar, at de mange tusinde arvefæstere, der var rundt om i Preussen, kunne købe sig til fuldt selveje mod at indbetale 18-22 gange den årlige afgift én gang for alle. På Sandbjerg blev en del afgifter afløst 1875/76. Resten fulgte i årene 1880-83. I alt fik godset derved en yderligere kontant formue på ca. 250.000 mark. Samtidig ophævedes godsets offentlige myndighed over de omgivende landsbyer. Sandbjerg forblev i den preussiske tid sin egen kommune, men den omfattede nu efterhånden kun selve herregården med de huse, der lå umiddelbart ved den.

Sandbjerg var stadig på papiret et grevskab, men reelt var det reduceret til en lidt større bondegård med nogen skov samt en stak obligationer og udlånte penge. Kun palæet og godsets status som grevskab hævdede det over egnens større bondegårde. Fra begyndelsen havde Sandbjerg været landets mindste grevskab, men nu var det helt ude af proportion med de andre grevskaber, hvoraf de fleste var på flere tusinde tønder land herregårdsmark og skov. På Schackenborg,

der gik igennem samme proces, købte greven en række gårde for pengene, hvorved Schackenborg igen blev en større jordsbesiddelse. På Sandbjerg beholdt greven derimod de kontante midler i stedet. På lidt længere sigt var det en meget dårlig forretning.

Familien Dahl og Aarhus Universitet

Den 10. februar 1920 stemte 14 af de 15 vælgere i Sandbjerg godskommune dansk - én afgav ikke stemme - og mellem den 10. og 11. juli tilbragte Christian X og dronning Alexandrine deres første nat i Sønderjylland på Sandbjerg. Umiddelbart tog Sandbjerg således med glæde mod Genforeningen.

Genforeningen kom imidlertid også til at indvarsle afslutningen på grevskabet Reventlow. Ved overgangen til dansk styre ophævedes de særlige godskommuner. Samtidig blev grevskabet Reventlow omfattet af loven om lensafløsning, der var vedtaget i 1919. Grevskaber, baronier og stamhuse overgik nu til ejernes såkaldte fri ejendom, men samtidig skulle der afgives jord til udstykning og betales en del af værdien til staten. Da Sandbjerg næsten ikke havde nogen jord, var der dog kun tale om afgivelse af et pengebeløb.

Grev Christian Ejnar Reventlow døde i 1929. Familiens økonomiske forhold var da vanskelige, og i 1930 solgte boet Sandbjerg til overretssagfører Knud Dahl. Salget af Sandbjerg var mindre overraskende end det samtidige salg af familien Reventlows lollandske godser. Palæet med det beskedne jordtilliggende var økonomisk en klods om benet på familien.

Knud Dahl ejede Sandbjerg til sin død i 1945, hvorefter godset overgik til hans enke Ellen Dahl. Ægteparret er nærmere omtalt senere i dette blad. I 1954 overdrog Ellen Dahl Sandbjerg til Aarhus Universitet, dog sådan, at hun beholdt brugsretten til sin død 1959.

Sandbjergs bebyggelsehistorie

Af SØREN RASMUSSEN

Det ældste Sandbjerg blev anlagt af Hans den Yngre på en lille holm i Sandbjerg Møllesø. I 1780'erne blev det nuværende anlæg rejst ud mod Allsund for greve Conrad Georg Reventlow. Lektor Søren Rasmussen, Aarhus Universitet, der i dag er administrator for Sandbjerg Gods, beretter her om Sandbjergs bygningshistorie.

*Det ældste Sandbjerg
Sandbjerg Hovedgård blev oprettet i 1570'erne af hertug Hans den Yngre. Han var en yderst foretagsom herre,*

og her ved Sandbjerg lod han bygge en dæmning på tværs af en lille vig fra Allsund. Derved dannedes Møllesøen, hvorfra vandet kunne udnyttes til drift af en vandmølle. På en lille holm ved vestsiden af Møllesøen, dér hvor Sandbjerggård ligger i dag, opførte han hovedgården med ladegård og hovedbygning. Om den oprindelige bebyggelse vides ikke meget, kun at hertugen et sted omtaler hovedbygningen som »et fyrsteligt hus bygget til vor bekvemmelighed«. Af denne bebyggelse

Udsnit af Heinrich Ottendorffs kort over Als og Sundevad fra 1655. Hertug Hans d. Yngres »fyrstelige hus« ses som et ret kompakt og bredt hus i to stokværk, med valmede gavle, et par kviste og tegltag. Foto: Sandbjerg Gods efter kort på Det kongelige Bibliotek.

er der i dag intet tilbage, men der findes en miniaturetegning af hovedbygningen på Heinrich Ottendorfs kort over Als og Sundeved fra 1655.

Bebyggelsen ved Sandbjerg i slutningen af 1700-tallet

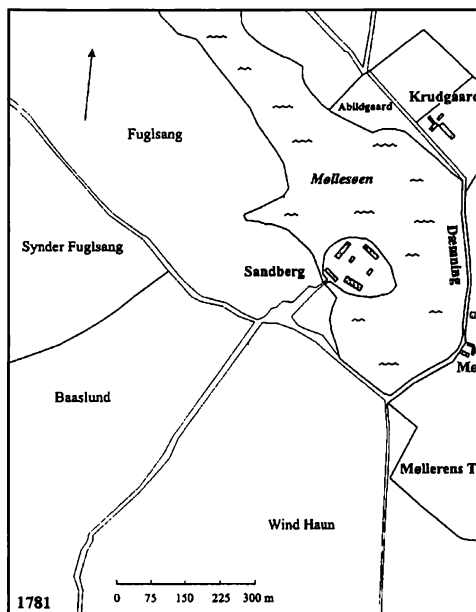
Ved den sønderborske hertuginjes konkurs i 1667 blev hovedgården inddraget af Kronen. I 1673 blev den overdraget til amtmanden i Haderslev, senere storkansler Conrad Reventlow, som i 1681 fik kongens tilladelse til af Sandbjerg Gods at oprette grevskabet Reventlow (Reventlau-Sandberg). Sandbjerg var herefter i Reventlowslægts eje til 1930.

Den sjette i rækken af Reventlower på Sandbjerg var Conrad Georg Reventlow, som ejede Sandbjerg fra 1775 til 1815. I modsætning til de hidtidige ejere havde han fast ophold på Sandbjerg i en lang periode, nemlig de sidste ca. 25 år af sit liv. Det var under hans ejerskab, at hovedgården i slutningen af 1700-tallet blev ud-parcelleret, og i forbindelse hermed blev hovedgårdens bygninger flyttet over til næsset mellem Allsund og Møllesøen.

På en situationsplan fra 1781 ser man hovedgården på holmen i Møllesøen som et kompleks af fire større bygninger samt et par mindre huse. I bygningskomplekset var der både et våningshus for herskabet og en bolig for forpagteren af gården. Imidlertid var der også en bebyggelse på den anden side af Møllesøen, på næsset mellem søen og sundet, idet der her lå 4 bygninger med betegnelsen »Krudgaard«. En krudgaard var en urte- eller kålgård, som her også har omfattet en større frugthave eller »Abildgaard«.

Opførelse af et nyt stuehus til forpagteren

Hovedgården havde, som følge af at de hidtidige ejere ikke havde boet på Sandbjerg, været bortforpagtet, og ved indgåelsen af en ny forpagtningskontrakt i begyndelsen af 1780'erne var forpagte-

Bebyggelsen ved Sandbjerg 1781. Tegnet ud fra kort af landmåler Christian August Schmidt (se side 70). Tegning: Sandbjerg Gods.

ren blevet lovet, at der ville blive opført en ny forpagterbolig. Den hidtidige boligs tilstand beskrives af den daværende godsinspektør, J. Friis, på følgende vis: »Stuehuset i alle måder er så slet beskaffen, at jeg ikke tror, at min Nådigste Herre Greve, i fald De så det, ville at han (forpagteren) skulle have det således ... «.

Her i begyndelsen af 1780'erne var Conrad Georg Reventlow i sin egenskab af flådeofficer på et længere togt til Dansk Vestindien. Overopsynet med hovedgårdens drift og bygninger blev derfor i denne periode varetaget af broderen, Johan Ludvig Reventlow på Brahetrolleborg. I 1782 minder godsinspektør Friis om, hvad man har lovet forpagteren, og han rykker for en afgørelse i sagen, så han kan gøre de nødvendige foranstaltninger med henblik på, at byggeriet kan gå i gang i foråret 1783. Nok så vigtigt var,

Forpagterboligen på Sandbjerg, opført 1783. Boligen er det ældste hus i det nuværende bygningsanlæg. Foto: Søren Rasmussen/Sandbjerg Gods.

at inspektøren også foreslog at lade det nye hus opføre på det lille næs mellem Møllesøen og Alssund i tilknytning til den derværende »krudgård«. Inspektøren benævner stedet her som slotspladsen, så måske har det tidligere været på tale at opføre et standsmæssigt hus for herskabet her. Inspektøren mener, at hvis man opfører huset her og fjerner et vognskur og en svinesti »som meget vansirer gården og gødningsstedet henlagt et andet sted, så blev Sandbjerg en net lille gård og den smukkeste her i gnen«.

Johan Ludvig Reventlow bifaldt inspektørens forslag, og i begyndelsen af maj 1783 gik byggeriet i gang med kløvning af fundamentsten og udgravning af kælder. Kælderen blev udført med muret hvælvingsloft, og herover rejstes en 7 fag lang (24 m) og ca. 3 fag bred (10 m) bygning med kviste på begge facader over de to indgangspartier. Taget er med halvvalmede gavlpartier og med belægning af rødt tegl. Et særdeles gedigent og smukt hus i en helt enkel stil.

Huset stod færdigt sidst på året 1783,

og bygmesteren var Christen Andersen i Sottrup, som forestod både murer- og tømrerarbejdet. Inspektøren har givet følgende skudsmål af ham: »Han er en ferm mand i sit arbejde, han er meget vittig (klog) og arbejdsom og arbejder selv med. Havde Nådigste Greven haft ham ved de betydelige bygninger og indretninger ved Brahetrolleborg, tror jeg, at Nådig Greven skulle have fundet sig så vel tjent med ham«. (Johan Ludvig Reventlow var på denne tid også i færd med omfattende bygningsarbejder på Brahetrolleborg).

*En standsmæssig bolig for herskabet.
Opførelse af palæet*

Conrad Georg Reventlow vendte tilbage fra toget til Vestindien i juni måned 1783, og to måneder senere blev han gift med Frederica Sophie Römeling. Den hidtidige beboelse for herskabet ved den gamle hovedgård var åbenbart heller ikke i en særlig god stand, hvorfor der i de følgende år blev ofret en del på at få gjort

huset beboeligt for greveparret, selvom inspektøren ved flere lejligheder havde gjort opmærksom på, at huset ikke var mange udgifter værd.

I anden sammenhæng er omtalt, at greven ikke havde det så let i familiemæssig sammenhæng. Hans to brødre var fremtrædende og betydningsfulde personer i den privilegerede samfundselite, og begge residerede på godser med herskabelige hovedbygninger. Ydermere havde Conrad Georg Reventlow ved letsindige forehavender bragt sig i økonomisk uføre, som brødrene adskillige gange havde måttet hjælpe ham ud af. Men med udsigt til et pænt provenu ved udparcellering af hovedgården og overgang til arvefæste for bøndergodset samt ved at holde auktion over et større parti gavntre i skovene må greven have taget en rask beslutning om at få bygget en stands-mæssig hovedbygning på Sandbjerg. En beslutning, som for ham måske også har betydet, at han herved har kunnet markere sig over for familien.

Hovedgårdens udparcellering og skovauktionen fandt sted i eftersomme-

ren 1787. Der var ikke langt fra ord til handling, for byggeriet blev påbegyndt i september måned samme år. Med placeringen af den nye forpagterbolig har der formodentlig ikke hersket tvivl om, hvor den nye hovedbygning skulle placeres. Det var i tidens ånd at vælge et sted så naturskønt som muligt, og meget skønnere sted end her på det lille næs mellem Møllesøen og Alssund kunne man næppe have fundet.

Den fra denne periode kendte bygmester på Als og Sundeved, Christian August Bohlsmann, leverede en skitse til bygningen og forestod også selve byggeriet. Bohlsmann havde bl.a. været med til at bygge Augustenborg Slot. På et fundament af kløvede kampesten opførtes et palæ i to stokværk, som forpagterboligen i en enkel og smuk stil. Det er på 11 fag (26 m langt), og i kraft af de store vinduer ligger der en let og lys atmosfære over det statelige hus både udenfor og indenfor. Som andre af Bohlsmanns byggerier er huset kendetegnet ved de lodrette, svagt fremspringende murpiller eller lisener, og i fuld harmoni med udformnin-

Palæet set fra parken. Palæet er opført 1787-88 af bygmester Christian August Bohlsmann. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

Havestuen er det centrale rum på Sandbjerg. Her ses de oprindelige norske jernovne. Foto Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

gen af de to stokværk afsluttes huset med et valmet tag af sortglaseret tegl.

Inden døre blev huset indrettet med en række velproportionerede stuer, værelser og kabinetter. Forbindelsen til 1. etage blev etableret med en treløbet trappe af næsten monumental karakter. I hvert rum er der stukdekorede ovnnicher og lofter, og adskillige af de oprindelige jernovne er bevarede. Mellem de forskellige rum er der smukke fyldingsfløjdøre med profilerede gerigter og messingkasselåse. Ud fra byggeregnskabet kan man se, at byggeriet har strakt sig over godt et års tid, og at Bohlsmann i en længere periode har haft ca. 20 mand beskæftiget ved byggeriet.

Den del af byggeregnskabet, som er bevaret, er i øvrigt temmelig utraditionel, idet der findes mange poster, som intet har med byggeriet at gøre. Conrad

Georg Reventlow har åbenbart følt sig lidt på den grønne gren og har været fornøjet over, at hans økonomiske formåen for en tid har været gunstig, så der er blevet plads til lidt ekstravagance. Der optræder således mange bilag uden anden specifikation end »til greven selv«. Han har ladet sig og grevinden portrættere, og til gårdens drift er indkøbt 3 hopper og 1 hingst. At greven satte pris på bordets glæder kan også ses. Der er således leveret et stort antal østers i flere omgange, og der optræder flere betragtelige købmænds- og slagterregninger. Grevens gavmildhed, som også kendes fra andre sammenhænge, kommer til udtryk ved, at der ofte er givet en pæn skærv til personer, der har været økonomisk trængt.

Her et par hundrede år efter bygningens opførelse må man sige, at huset desværre ikke har været så solidt bygget som

forpagterboligen. Inden døre er der mange skæve vinkler som følge af, at skillevæggene har været for dårligt funderede. Godt 25 år efter, at huset var opført, var der betydelige forekomster af råd og svamp. Christian Ditlev Reventlow, der arvede Sandbjerg efter broderens død i 1815, gjorde da følgende bemærkninger om huset: »Hovedbygningens nederste etage er i alle værelser angrebet af svamp, og alle skillerums vægge er opførte uden tilstrækkelig grund«. Om trappen til 1. etage siges, at den er sund, i øvrigt samme trappe, som han ca. 20 år tidligere havde karakteriseret som afskyelig. Om huset hed det dengang, at dette var ret bekvemt, men han kunne slet ikke begribe, at det havde kostet 20.000 rdl. at opføre.

Man kunne godt få den tanke, at byggeriet har været lidt for forceret.

Bohlsmann har i et par tilfælde haft besvær med at overholde nogle de afgivne tilbud, men da han er blevet presset til at stå ved tilbudene, kan det hænde, at der er sløjet lidt af på kvaliteten af byggeriet.

Selvom Sandbjergs hovedbygning lokalt kaldes Sandbjerg Slot, så er det en lidt flot betegnelse set i forhold til Augustenborg og Gråsten Slot. Stil- og størrelsmæssigt har huset karakter af et palæ, hvilket da også var den gængse betegnelse i Reventlowperioden. Men i den tyske tid omtales stedet af myndighederne konsekvent som »Schloss Sandberg«, så det er måske fra denne periode, betegnelsen Sandbjerg Slot stammer.

Andre byggerier fra Conrad Georg Reventlows tid

Ved Sandbjerg hovedgårds udparcelle-

Spisestuen. Foto Søren Petersen/ Sandbjerg Gods.

Brænderiet (til højre) er renoveret og ombygget til auditorium år 2000. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

ring i 1787 blev størstedelen af gårdens jordtilliggende samt de hertil hørende avlsbygninger solgt. Conrad Georg Reventlow havde ikke ønsket om at drive noget større »landeri«, og det jordtilliggende, der ikke blev afhændet, var det, der lå mest bekvemt i forhold til den gamle krudgård og den nye forpagterbolig. Samtidigt med palæets opførelse blev krudgården udbygget med en stald og en lade.

Brændeovnsbrænderiet

Nogle år senere, i midten af 1790'erne, lod Conrad Georg Reventlow opføre et brændeovnsbrænderi, formodentlig for at forsøge at supplere sine indtægter. I modsætning til, hvad der var gældende i kongeriget, stod det enhver frit for i Sønderjylland at etablere et brænderi. Brænderiet på Sandbjerg er et smukt, velproportioneret hus opført i bindingsværk, med en høj stråtekt tagkonstruk-

tion med halvvalmede gavle. I kvisten ud mod Sandbjergvej er der et hejseværk (en tromlevinde), med hvilket man har kunnet hejse kornsække op til de to kornlofter, der oprindeligt var indrettet under taget. Da der til brændeovnsfremstillingen skulle bruges meget vand, var der inde i huset gravet en anseelig brønd, sat i kampsten. Tømmer fra bindingsværket blev ved istandsættelsen af huset i år 2000 dateret til at være fældet i sommeren 1795, og huset blev opført året efter.

Senere bygningsmæssige ændringer

Med Conrad Georg Reventlows byggeri af palæ, brænderi og udbygning af avlsgården var overflytningen af Sandbjerg til næsset en realitet. Det bygningskompleks, som Conrad Georg Reventlow efterlod sig, kan man få et indtryk af ud fra en bebyggelsesplan over Sandbjerg fra midten af 1800-tallet

Når man ser bort fra inspektørboligen

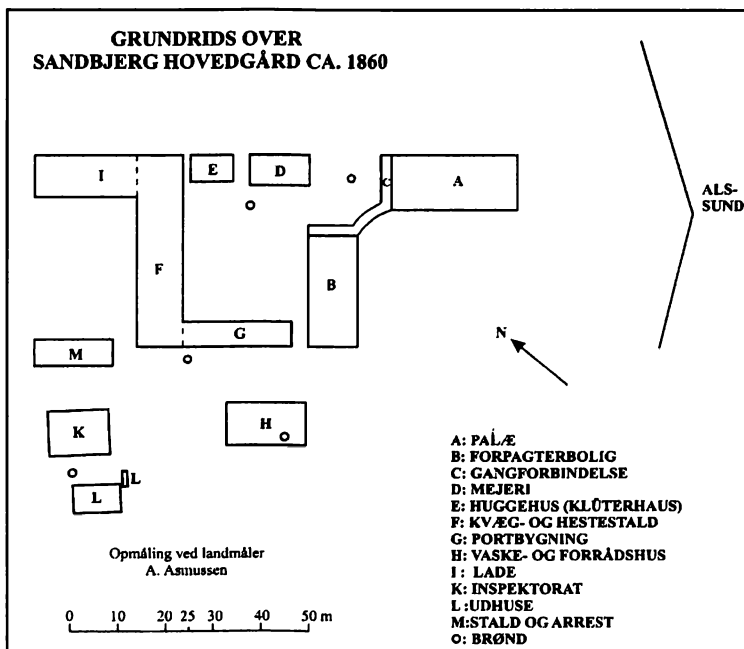
og søhuset, som først formodes at være blevet bygget i 1820'erne, har der været en trefløjet avlsgård, som var åben mod nordvest. Hertil en portbygning og i forlængelse af palæet to mindre huse, så der har været en næsten lukket gårdsplads foran forpagterboligen.

De gamle avlsbygninger var oprindeligt opført i bindingsværk og med stråtag. De blev nedrevet og nyopført som grundmurede i 1887. Men inden var de to små huse i forlængelse af palæet blevet erstattet af en ny bygning med kornmagasin, værksted, hugge- og brændehus, karlekamre m.m. Tillige var der i forlængelse af denne bygning opført et nyt køkken for herskabet. Det hidtidige herskabskøkken havde været indrettet i forpagterboligen, hvorfra der var en overdækket gang til palæet.

Sandbjerg år 2003. Sandbjerg Gods

I 1930 overtog overretssagfører Knud Dahl og dennes hustru, Ellen Dahl,

Sandbjerg. Fru Dahl tilskødede i 1954 Sandbjerg til Aarhus Universitet. Efter hendes død i 1959 overtog universitetet den fulde brugsret til stedet med den klausul, at stedet skulle danne ramme om konferencer, kurser, møder m.m. med forsknings- og uddannelsesmæssigt samt kulturelt sigte. Derudover skulle man gennem driften være forpligtiget til at opretholde det gamle herregårdsmiljø ved bevaring af stedets landskabelige og bygningsmæssige værdier. Sigtet med de senere års ombygninger og moderniseringer af hele det oprindelige bygningsanlæg har derfor været at indarbejde tidssvarende funktioner i de eksisterende bygninger med bevarelse af væsentlige dele af oprindelig arkitektur og detaljer. På det seneste gennemføres et nybyggeri til afløsning af pavillonerne i parken. Herigennem søges Sandbjerg i en nutidig sammenhæng opretholdt som kulturinstitution i den sønderjyske landsdel.

Bebyggelsesplan over Sandbjerg ved midten af 1800-tallet. Tegnet på grundlag af opmåling af landmåler A. Asmussen. Tegning: Sandbjerg Gods.

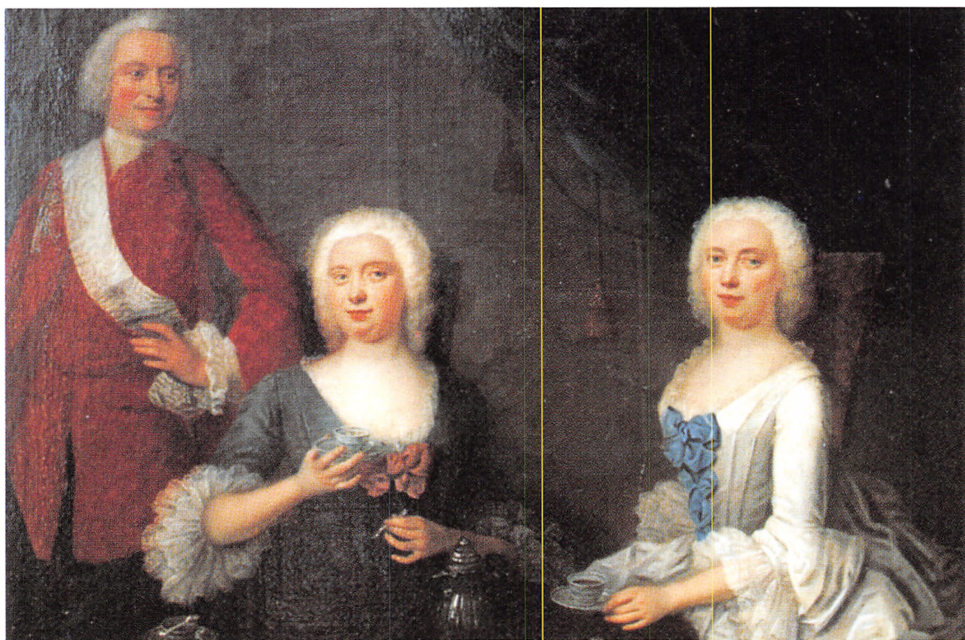
Conrad Reventlow på Sandbjerg - den glemte Reventlow-broder

Af CLAUS BJØRN

Sandbjerg blev bygget af grev Conrad Georg Reventlow. Selv spiller han ingen rolle i Danmarkshistorien, men han var bror til de to berømte landboreformatorer Christian Ditlev Frederik og Johan Ludvig Reventlow. Lektor Claus Bjørn, Københavns Universitet, beretter her om det ukendte medlem af den berømte familie.

De to brødre, Christian Ditlev Frederik og Johan Ludvig Reventlow, er blandt de meget velkendte navne i Danmarks

historie. De har deres plads i dansk landbrugs- og skolehistorie, og om dem minder i dag Reventlow-Museet på Pederstrup på Lolland og det statelige Brahetrolleborg nær Fåborg på Fyn, hvor man i det nærliggende Gærup har bevaret en af Johan Ludvig Reventlows skoler, der i dag er kombineret lokalkiv, egns- og skolemuseum. I de seneste år har man fra mange sider interesseret sig for kvindernes placering i historien, og her har deres søster Louise, gift først

Her ses Conrad Georg Reventlows forældre. Til venstre faderen grev Christian Ditlev Reventlow til Christianssæde (1710-75), der arvede Sandbjerg 1759. I midten moderen Johanne Sophie Frederikke, født Bothmer. Til højre ses Conrad Georg Reventlows møster. Maleri af Balthasar Denner på Reventlow-Museet, Pederstrup. Foto: Reventlow-Museet.

Gramm, men derefter Stolberg, fået sin anerkendte position blandt det sene 1700-tals aristokratiske »salonværtinder«, der vel ikke egentlig øvede en politisk eller anden indflydelse på samtiden, men som dog betød noget i sin tid, var samlingspunkt og inspirator, brevskriver og samtalepartner. Selveste Goethe skal have noteret sig Louise Stolberg i amtmandsboligen i Tremsbüttel nær Hamborg og hendes omfattende korrespondance med snart sagt alle betydende mænd og kvinder. Med rette er hun biograferet i det nyligt udsendte Dansk kvindebiografisk Leksikon.

Der var imidlertid endnu en broder. Dvs. der var nogle søskende, der døde som ganske spæde, men mellembrødrene Christian Ditlev og Johan Ludvig fødtes desuden Conrad Georg 26. juli 1749. Han har ikke fået nogen fremtrædende placering i historien, men han er dog markant til stede i Sønderjylland som bygherre på Sandbjerg ved Allsund - tidligere hovedsæde i Grevskabet Reventlow. Forældrene var Christian Ditlev Reventlow og hans hustru Johanne Sophie Frederica, født von Bothmer. Moderen døde allerede i 1754. Faderen giftede sig senere igen. Familien Reventlow tilhørte rigets allerøverste aristokrati. Faderen var en af landets godsrigeste mænd, men var i øvrigt - ifølge den ældste søn - en ubetydelighed, velvillig, men apatisk og ude af stand til at styre sine udstrakte besiddelser eller øve nogen form for indsats i statens anliggender.

Christian Ditlev Frederik og Johan Ludvig fik imidlertid den bedste uddannelse, der kunne skaffes på daværende tidspunkt - gymnasium i Altona, Sorø Akademi og derefter studieophold i Leipzig inden den store dannelses- og uddannelsesrejse gennem det meste af Europa. Datteren blev giftet bort som 14-årig og nåede at blive enke endnu som teenager.

Conrad Georg Reventlow (1749-1815). Maleri af Jens Juel. Foto: Gyldendals forlag, fotograf ukendt.

Conrad Georg Reventlows militære karriere
Conrad Georg blev derimod, kun 11 år gammel, frivillig kadet i marinen. Det hed sig - i den øvrige familie - at han ikke var særlig begavet, og at den dyre opdragelse, man bekostede på de to andre brødre, derfor ikke ville være heldigt anvendt. Så han blev som så mange drenge og unge mænd, der på en eller anden måde faldt uden for de forventninger, man stillede, sendt »til søs«.

Conrad Georg Reventlow gjorde i begyndelsen en pæn karriere i marinen og var en tid auskultant i flådens civile styrelse. I 1776 fik han sin første selvstændige kommando, og i 1778 fik han tilladelse til at rejse til England for at forsøge at komme til at gøre tjeneste i the Royal Navy. Det lykkedes, men i efteråret 1779 havnede han i gældsfængsel - læs herom

Dickens - hvorfra han med den danske gesandts mellemkomst blev udfriet og kunne vende hjem.

Han fik senere chefkommandoer, men rigtig succes fik han ikke som sø-officer. Han tog hyppigt orlov for at opholde sig på sit gods, og i 1789 blev han idømt en måneds arrest for udvist ligegyldighed som chef for skibet »Arveprins Friderich«, hvor en meget stor del af besætningen under et togt døde eller blev alvorligt syge. Han blev dog benådet af kongen, fik endnu en selvstændig kommando og blev i 1791 udnævnt til kommandør, men gjorde længe ikke aktiv tjeneste og afskedigedes endelig med pension i 1795.

Der er meget, der tyder på, at navnet Reventlow og hans høje rang - han blev tidligt, lige som sine brødre, udnævnt til kammerherre - ikke ligefrem har skadet ham i marinen!

Forholdet til resten af familien

I 1783 blev han gift med Frederica Sophie Rømeling, men ægteskabet var ikke lykkeligt. Hun tog meget hurtigt hjemmefra og opholdt sig i Hamborg, og de blev skilt allerede i 1786. Der blev født en datter i ægteskabet, som fulgte med moderen. I brevvekslingen mellem de øvrige søskende rystede man på hovedet over Conrad og hans turbulente ægteskab. Man havde tydeligvis ikke ret meget med ham at gøre. Man kom sammen med ham ved de lejligheder, hvor det var nødvendigt, men han blev betragtet som upoleret og ikke rigtig salonfåhig. Ved en lejlighed måtte den ældste broder dog over for søsteren slå fast, at Conrad trods sin adfærd og optræden »var god nok«. Man vidste også at fortælle i den reventlowske familie, hvorledes Conrad ved en brand i en af de små lollandske købstæder havde udvist både handlekraft og mod. Men han levede ikke i den verden, der havde København, Pederstrup, Brahetrolleborg

og amtmandsboligen i Tremsbüttel som holdepunkterne.

Godsejervirksomhed

Da faderen Christian Ditlev Reventlow døde i 1775, gik hans godser i arv til sønnerne. Christian Ditlev Frederik fik grevskabet Christianssæde på Lolland, Johan Ludvig baroniet Brahetrolleborg på Fyn, mens grevskabet Reventlow i Sundevad gik til Conrad. Efter Conrads død i 1815 gik grevskabet Reventlow over til den ældste broder - altså til Christian Ditlev Frederik Reventlow, der døde i 1827. Da Johan Ludvig Reventlows søns ægteskab var barnløst, blev de to grevskaber og baroniet atter forenet på en hånd, og de tre godser havde samme besidder frem til lensgreve Christian Einar Reventlows død i 1929. En af de store landejendomme i Sønderjylland var således i dansk besiddelse under det preussiske herredømme fra 1864 til 1920, og uden at det direkte kom til udtryk gennem aktivt engagement i den danske sag, så blev det danske præg fastholdt på grevskabet gennem bl.a. danske forstmænds ledelse af skovbruget.

Conrad Reventlow har ikke fået plads i landboreformernes historie på samme niveau som sine to brødre, men hans ejertid var dog kendetegnet ved betydelige forandringer i godset. 1787-88 blev det meste af hovedgårdens tilliggende udparcelleret, og bøndergodset overgik til arvefæste - i øvrigt i lighed med udviklingen på Brahetrolleborg og Christianssæde. Conrad Reventlow tilkøbte i 1789 Ballegård i Ullerup sogn, der blev lagt ind under grevskabet, men som Sandbjerg udparcelleret i 1796. Der blev foretaget en række nybyggerier på Sandbjerg, og mest markant var naturligvis opførelsen af »palæet« - den endnu stående fornemme hovedbygning - samtidig med udparcelleringen. Arkitekten antages at være en stedlig murerme-

ster fra Sønderborg, Christian August Bohlsmann. Det nærliggende Ballegård, hvis hovedbygning var opført i 1771, synes at have tjent som forbillede sammen med slottene Augustenborg og Gråsten. Det er et velkomponeret hus med en god ruminddeling, men uden megen ydre glimmer. Det er repræsentativt, men ikke prangende. Enhver, der besøger Sandbjerg, bemærker det usædvanligt store dobbeltløbende trappearrangement, der er smukt udført, men næsten forekommer for stort til den trods alt kun 11 fag lange bygning i to stokværk.

Besøg fra Danmark

I 1796 kom Christian Ditlev Frederik Reventlow på inspektionsrejse i hertugdømmerne. Det var ikke mindst skovbruket, han interesserede sig for, men han inspicerede også offentlige bygninger og institutioner. Under rejsen var han på nogle tidspunkter ledsaget af sin hustru og et par døtre fra den store børneflok. De besøgte søsteren Louise og hendes mand i Tremsbüttel, og de aflagde også besøg på Sandbjerg. Den ældre broder var ikke rigtig imponeret af broderens virksomhed - og trappen i palæet fandt han alt for stort dimensioneret, og han noterede med tydeligt ubehag, hvad den måtte have kostet Conrad. Der var lige så åbenbart - efter Christian Ditlev Frederik Reventlows rejsedagbog at dømme - kølig luft mellem brødrene, ja man skulle faktisk tro ud fra dagbogens tekst, at Conrad knap nok var til stede. Men af hustruens breve fremgår det utvetydigt, at Conrad var en ivrig og opmærksom vært for sin broder og svigerinde!

Privatliv og efterkommere

Conrad Reventlow giftede sig ikke igen efter skilsmissen, men han levede derfor ikke i cølibat. Han fik børn med en kvinde af bondestanden på egnen, og det var med tydelig udtryk for ubehag, at den

Ét af de mest markante træk ved Sandbjergs hovedbygning er trappen, som C.D.F. Reventlow ikke brød sig om. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

ældre broder omkring 1809-10 et par gange måtte tage til Sandbjerg for at afholde Conrad fra - ja enten at gifte sig med den pågældende eller adoptere et eller flere af de børn, der var resultatet af forholdet. Man talte i den snævre reventlow'ske familiekreds ikke åbent om Conrad og hans hensigter, men nøjedes med at ynke ham og beklage hans skæbne. Men der kan ikke være tvivl om, at den ældre broder havde måttet slå i bordet!

Da Conrad Reventlow døde i 1815 efter længere tids sygdom, beklagede Christian Ditlev Frederik Reventlows hustru hans ensomme livsafslutning. Hendes mand overtog nu grevskabet, og der var - efter hans hyppige rejser til Sundeved at dømme - adskilligt at tage vare på efter Conrads sidste svage år. Conrad Reventlows søn, gårdejer Christian Ditlev Reventlow, der var født i 1803, var bedstefader til politikeren og skribenten Peter Christian Reventlow (1867-1954).

Knud og Ellen Dahl

Sandbjergs sidste private ejere

Af HANS H. WORSØE

Foran Sandbjerg findes en mindetavle over ægteparret Knud og Ellen Dahl, der ejede Sandbjerg fra 1930 til 1954; men ud over deres navne synes de i dag ikke at være kendt af en større offentlighed, bortset fra, at mange ved, at Ellen Dahl var søster til forfatterinden Karen Blixen. På de følgende sider vil forhenværende landsarkivar Hans H. Worsøe prøve at råde nogen bod herpå.

Overretssagfører Knud Dahl. Foto fra august 1945, Sandbjerg Gods.

Knud Dahl

Knud Dahl blev født den 6. august 1876 i København som søn af grosserer Lauritz Dahl og hustru Augusta, født Petersen. Han blev student i 1896, cand.jur. i 1905 og var derefter nogle år fuldmægtig hos forskellige sagførere. I 1908 blev han overretssagfører, men ophørte med at praktisere i 1911. Fra 1908 til 1920 var han direktør for A/S Silkehuset i København, derefter indtil 1928 formand for dets bestyrelse. Hertil kom en række andre hverv, således var han formand for bestyrelsen for A/S Slesvigske Forlag, Grænseforlaget og for A/S C. A. Reitzels Forlag samt medlem af bestyrelsen for Ejendomsaktieselskabet af 1. Okt. 1910. Desuden bestred han adskillige tillidsposter såsom bestyrelsesmedlem i Foreningen til gamle Bygningers Bevarelse, i Dansk Naturfredningsforening og i Det frie Nord. Hans vigtigste frivillige indsats lå dog i de nationale organisationer. Han var således i en årrække bl.a. medlem af Grænseforeningens hovedbestyrelse, formand for Flensborg-Samfundet og medlem af tilsynsrådet for A/S Flensborg Avis. Knud Dahl døde i København den 27. september 1945.

A/S Silkehuset, tidligere I. R. Schielerups Efterfølger, på Vimmelskaftet i København var et stort foretagende, som kastede mange penge af sig. Firmaet, som Knud Dahl kom til at lede, var i væsentlig grad oparbejdet af hans fader, grosserer Lauritz Dahl, født 1848. Denne var i 1867 indtrådt i firmaet, var fra 1872 medejer og fra 1877 eneejer. Han foretog tal-

rige rejser til centrene for silkehandlen og gjorde firmaet førende i Norden med bl.a. et stort antal kunder i Sverige. I 1903 blev det omdannet til aktieselskab med Lauritz Dahl som formand for bestyrelsen. Lauritz Dahls hustru, Augusta Dahl, døde i 1917, Lauritz Dahl selv i 1920.

Lauritz og Augusta Dahls Mindefond II
Fra hjemmet må Knud Dahl have fået interessen for den sønderjyske sag indpodet. Efter forældrenes død oprettede han flere legater til deres minde. Af speciel betydning for Sønderjylland er Lauritz og Augusta Dahls Mindefond II, der blev oprettet den 28. marts 1930 af Knud Dahl og efter hans død udvidet af hans ægtefælle. Legatets fundats blev ændret i 1959, 1966 og den 18. marts 1976. Efter dets nuværende formålsparagraf skal der ydes støtte til 3 formål, hvoraf nr. 1 skal citeres i sin helhed, nemlig: »Nationale formål med særligt henblik på Slesvig syd for den nuværende grænse og særligt i områder og på felter, hvor der ikke kan påregnes støtte fra stat eller større privat almenhed. Der kan herunder ydes støtte til bevarelse, styrkelse og udbredelse af danskheden samt til hævvelse af de dansksindedes rettigheder syd for den til enhver tid værende grænse.« Blandt de øvrige formål, der kan støttes, er hjemstavnsværn ved bevaring af danske natur- og kulturværdier, fredning af karakteristiske landskaber samt bevaring af bygningsværker. Bestyrelsen består af 6 personer og supplerer sig selv under hensyntagen til de kredse, som efter stifternes oprindelige valg var repræsenterede, nemlig Grænseforeningen, Aarhus Universitet og familien Dahl. I legatets oprindelige formue indgik ejendommen Sandbjerggaard, men denne er senere solgt fra.

Ellen Dahl

Knud Dahls hustru, Ellen Alvilde Dine-

Ellen Dahl, fotograferet på Sandbjerg 1956. Foto: Sandbjerg Gods.

sen, blev født den 13. september 1886 i Rungsted. Hun var datter af kaptajn Adolph Dinesen (1845-1895) og hustru Ingeborg Westenholz (1856-1939). Hun var den yngste af tre søstre, halvandet år yngre end Karen, gift Blixen (1885-1962), og tre år yngre end Inger (kaldet Ea, født 1883). Desuden var der to yngre brødre, Thomas Dinesen (født 1892) og Anders (født 1894). Faderen havde været med på Dybbøl i 1864, og familien var stærkt optaget af det sønderjyske spørgsmål. Især de tre søstre var nært knyttet til hinanden, og som børn blev Ellen og Ea som de første tilhørere til søsteren Karens fabuleringer.

Ellen Dahl fik en uddannelse som se-

Biblioteket på Sandbjerg. Bogsamlingen bærer ikke mindst præg af ægteparret Dahls stærke engagement i det sønderjyske spørgsmål. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

kretær og lærte sig russisk og esperanto. Holdningsmæssigt var hun som ung påvirket af mosteren Mary Westenholz, en af Danmarks første kvindelige aktivister. Broderen Thomas skildrer hende således: »Ellen var den yngste og smukkeste af de tre døtre, syntes jeg; høj og kraftig, ivrig og dygtig til al slags sport. Som ung var hun yderst politisk interesseret - måske lidt for udpræget i fantasiens rige - man kan vist sige efter nutidens ord, at hun var venstresocialist. Måske den lykkeligste tid i hendes liv var de ti måneder, hun tilbragte i Moskva sammen med sine unge nihilistiske venner... i 1911«.

Thomas Dinesen så Første Verdenskrig

som en chance for at vinde Sønderjylland tilbage og meldte sig som frivillig til den canadiske hær. Han deltog med stor tapperhed i kampene i Frankrig og fik tildelt Victoriakorset. Også Ellen følte, at hun måtte gøre noget, og rejste i 1915 til England for at melde sig som sygeplejerske og komme til fronten. Da det ikke lykkedes, vendte hun skuffet hjem til Rungstedlund, hvor den da 40-årige Knud Dahl genoptog sine frierier til den 10 år yngre Ellen, nu med held, og den 14. juli 1916 blev de gift. Ægteskabet blev meget lykkeligt. De sønderjyske interesser havde de fælles, og Ellen ændrede sin hidtidige holdning og gik over til Knud

Dahls ultrakonservative politiske synspunkter.

Knud Dahls forhold til familien Dinesen blev aldrig særlig hjerteligt. Ganske vist var det ham, der som forlagsmand udsendte den første danske udgave af Karen Blixens Syv fantastiske Fortællinger i 1935, men da han året efter, trods hendes og Thomas Dinesens indtrængende protester, lod Reitzels Forlag antage Karen Blixens tidligere ægtefælle, Bror Blixens erindringer *The African Hunter* til udgivelse på dansk, blev forholdet særdeles køligt. Først i julen 1944 blev de atter forsonede.

Medvirkende til det nedkølede forhold kan også være hensynet til Ellen Dahls forsøg som forfatter. De første bøger udgav hun under pseudonymet Paracelsus, nemlig to små samlinger af opbyggelige småstykker: *Parabler* (1929) med ægteskabsdramaet *Gaasen og Ræven* (Særtryk 1944) samt *Introductioner* (1932). De to sidste bøger: *Dansk Billedbog* (1944) og *Vejrkalender* (1950), begge illustreret af Erik Clemmesen, udgav hun under eget navn. Uden at træde nogen for nær kan man vist sige, at de ikke er af større blivende værdi. Hun skrev desuden mange kronikker til dag- og ugeblade, i særlig grad til *Flensborg Avis*, og var aktiv i en række sønderjyske organisationer.

Det sønderjyske arbejde

Knud Dahl var fra første færd efter Genforeningen med i det sønderjyske arbejde og blev allerede 1922 medlem af Grænseforeningens hovedbestyrelse, hvor han sad indtil 1933. Han tilhørte sammen med oberst Johs. Jørgensen, højestetssagfører Ionas Collin og gårdejer Peter Grau, Pøl, den hårde kerne på den gamle Dannevirkefløj, som i 1926 fik sat valget af rektor H. P. Hansen til formand igennem. I perioder var han medlem af forretningsudvalget, ejendomsudvalget og litteraturudvalget.

I denne sidste egenskab var han stærkt medvirkende til udgivelsen af den franske udgave af Tardieu og Franz von Jessen: *Le Slesvic et la paix*, som blev sendt til en række indflydelsesrige personer i Frankrig med det formål at opretholde bevidstheden i Europa om det slesvigske spørgsmål. Denne indsats indbragte ham den franske æreslegion i 1929. Året efter var han én af drivkræfterne bag oprettelsen af en afdeling af Grænseforeningen i Paris.

1930/31 stod han for tilvejebringelsen af det økonomiske grundlag for opførelsen af den danske skole i Slesvig by i samarbejde med Skoleforeningen, til hvem den blev overdraget den 16. oktober 1931 med taler af Knud Dahl og rektor H. P. Hansen.

Knud Dahls gode forbindelser til formuende kredse i hovedstaden var i det hele taget af stor betydning for arbejdet i hele mellemkrigstiden. Han var således sammen med professor Vinding Kruse med til at skaffe midlerne til købet af Flensborghus og dets gennemgribende istandsættelse, ligesom han var medlem af bestyrelsen for Dansk Hjælpefond for Sydslesvig. I 1932 blev han udnævnt til ridder af Dannebrog, idet der i begrundelsen blev lagt særlig vægt på hans virke i det sønderjyske arbejde.

I 1929 var Knud Dahl indtrådt i bestyrelsen for Flensborg-Samfundet og Foreningen Danebrog, hvis virkeområde bl.a. omfattede ungdomsarbejdet i Flensborg, ferierejserne for sydslesvigske børn, driften af »Hjemmet« i Mariegade i Flensborg, tilskud til biblioteker og uddeling af julehæfter i Sydslesvig. Han blev næstformand, da general H. Ramsing blev formand i 1935, og, da denne trak sig tilbage, formand, en post han bestred til sin død. Arbejdet med den dansksindede ungdom var meget vigtigt for ham, og Flensborgspejderne var ofte gæster på Sandbjerg, hvor han desuden havde

Mindetavle over Knud og Ellen Dahl på Sandbjerg. Foto: Hans H. Worsøe.

stillet jord til rådighed for Det danske Spejderkorps' Dybbølkolonje, hvor de indrettede deres kolonjehytte eller slog lejr i skovene. I sommeren 1944 havde KFUM-spejderne divisionslejr ved Sandbjerg. Ved lejrbålet deltog ægteparret Dahl, og Knud Dahl uddelte præmier til vinderne af konkurrencerne.

Sydslavigsk Udvalg

I 1942 holdt den unge jurist Frants Thygesen et foredrag om Sydslavig for en kreds af Dansk Samlings tillidsmænd, formentlig efter tilskyndelse af Arne Sørensen. Knud Dahl var til stede og opfordrede til »vågen aktivitet«, og i den følgende tid samledes unge syd-

slesvigaktivister i Knud Dahls hjem i Sølvgade i København, hvor grænse-spørgsmålet blev drøftet. I 1944 oprettedes et illegalt sydslavigudvalg med forbindelse til de nationale ungdomsforeninger og konservativ ungdom i København med Frants Thygesen og Erik Haunstrup Clemmensen som de vigtigste medlemmer og med Knud Dahl som økonomisk bagmand.

Der kan herfra trækkes en linje frem til dannelsen af Sydslavigsk Udvalg umiddelbart efter befrielsen. Formand var borgmester Vilh. Fleischer, Frederiksberg, og blandt de øvrige medlemmer kan, ud over Knud Dahl, nævnes dr.phil. Vilh. la Cour, Frants Thygesen og lærer P. Marcussen, Gråsten. I juli måned

offentliggjorde udvalget et opråb, hvori det blev betegnet som »Vort folks opgave at søge gennemført en ordning, hvorved Sydslesvig frigøres for tysk overhøjhed, da man kun ad denne vej kan sikre danskhedens fremtid på gammel dansk folkegrund.«

Knud Dahl havde aldrig opgivet tanken om en grænseflytning, heller ikke da disse tanker hverken havde støtte i Grænseforeningen eller andre organer. Nu så han nye muligheder, men udvalget fik ikke den forventede tilslutning. Arbejdet for Sydslesvigsk Udvalg blev Knud Dahls sidste indsats, idet han efter en lungebetændelse afgik ved døden den 27. september 1945. På det tidspunkt var udvalget løbet ind i interne problemer, og da Frants Thygesen samtidig var på vej til posten som leder af dansk generalsekretariat i Flensborg, blev det yderligere svækket.

Knud Dahls død vakte oprigtig sorg i Sydslesvig. Flensborg Avis, hvis tilsynsråd han var medlem af, bragte en trespaltet nekrolog på forsiden, hvori han betegnedes som »en af de smukkeste skikkelser, der ved hele sin færd og hele sit arbejde var overordentlig nær knyttet til grænselandets sag.« I mindeordene skrev Chr. Refslund bl.a.: »Det var ikke stillingen som overretssagfører eller rigdom på gods og guld - selvom han forvaltede det, der var ham betroet, med dygtighed og ansvarsfølelse - som vandt ham et navn, der længe vil leve i glans og taknemmelighedens lyse skær. Det var hans sindsrenhed, hans sjæls godhed, hans lyse tro, hans usvigelige trofasthed mod land og folk og i ganske særlig grad mod landsmændene i Sydslesvig.« Andre skildringer er knap så positive, bl.a. på grund af hans meget højreorienterede politiske indstilling; men den skadede ham ikke i de kredse, som kæmpede for Sydslesvigs tilbagegivelse til Danmark, hvor en sådan indstilling ikke var usædvanlig.

Ellen Dahls senere år

Ellen Dahl var sønderknust ved mandens død. I et brev til søsteren Karen Blixen skrev hun, at Knud havde været hendes hele liv, og uden ham havde hun ikke blot mistet sit ror, men sit sejl og sin ballast, og et skib, der havde mistet disse dele, var i en sløj forfatning, især da «navigare necesse est» (det er nødvendigt at sejle). Og trods al sorg fortsatte hun med at sejle, sådan forstået, at hun vedblev at have sin sommerresidens på Sandbjerg, hvor personligheder fra nord og syd for grænsen mødtes.

Ellen Dahl var selv formuende, og da ægteparret ingen børn havde, sørgede hun i sine sidste år for at fordele en del af sine ejendomme til kulturelle formål. I 1932 havde hun overtaget familien Dinesens ejendom Folehavgård ved Hørsholm, men denne afhændede hun i 1950 til broderen Thomas Dinesen. I Agri sogn på Mols ejede hun Neder Strandkjærgård, som hun i 1951 skænkede til Naturhistorisk Museum i Århus, som her oprettede Molslaboratoriet.

Midt i 50'erne opstod der problemer omkring Rungstedlund, som Karen Blixen og hendes søskende ejede i fællesskab, men hvor Karen Blixen ønskede at blive boende til sin død. Thomas Dinesen ville imidlertid ikke afhænde sin del til den pris, som Karen Blixen ville give, og striden blev først løst, da Ellen Dahl købte hans andel for 100.000 kr og skænkede den til Rungstedlundfonden. Hermed sikrede hun dels, at søsteren kunne blive boende, dels fondens eksistens. Og så var der hoveddonationen: Sandbjergs overdragelse til Aarhus Universitet ikke at forglemme.

En skildring af den ældre Ellen Dahl, byggende på samtaler med familien Dinesen, nævner, at hendes ægteskab og hendes fædrelandskærlighed var hendes to stærkeste lidenskaber. Der var ikke megen lethed ved hende, men stor værdig-

Luftfoto af Sandbjerg. I forgrunden ses møllesøen, i baggrunden Alssund og Als. Til venstre ses ud mod søen inspektørboligen med rødt tag, bag den avlsbygningerne. I midten ses brænderiet mod søen, bygningen med køkken og spisesal mellem palæ og avlsbygninger, og forvalterboligen (med rødt tag) vinkelret på palæet. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

hed, retsindighed og gavmildhed. Med sine rigelige midler havde hun mulighed for at blive protektrice for historikere og samfundsforskere, og som søsteren havde hun også et »hof«. Med alderen blev hun en statelig dame med firskåren skikkelse og hage og et flot, lidt hesteagtigt ansigt. Hun var spartansk i smag og vaner og temmelig snerpet.

Der er ingen tvivl om, at den sønderjyske sag var en meget væsentlig del af livsindholdet for ægteparret Knud og Ellen Dahl. Symbolsk kom dette til udtryk ved, at deres urner blev nedsat på Dybbøl kirkegård den 21. november 1959.

Kilder:

- Blå bog.
Dansk biografisk Håndleksikon.
Nekrologer over Knud Dahl i Thyras Vold og Flensborg Avis, 29. september 1945.
- Grænsevagten diverse årgange
Johan Peter Noack: Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947, 1991.
- Wilh. von Antoniewicz: Danske Patricierslægter I, 1956.
- Thomas Dinesen: Tanne. Min søster Karen Blixen, 1974.
- Judith Thurman: Karen Blixen. En fortællers liv, 1982.
- Landsarkivet for Sønderjylland: Privatarkiv nr. 1488: Ellen og Knud Dahl.
- Rigsarkivet: Private Institutioner, Arkiv no. 10.117: Foreningen Danebrog 1866-1932. Pakke 3: Korrespondancesager vedr. sammenslutningen med Flensborgsamfundet.

Aarhus Universitet og Sandbjerg Gods

Af HANS FINK

Siden 1954 har Sandbjerg tilhørt eller været knyttet til Aarhus Universitet. I begyndelsen var tanken, at der skulle oprettes et sønderjysk institut på Sandbjerg, men efter få år blev den idé opgivet. I stedet blev Sandbjerg taget i brug som kursusjendom. Bygningerne er siden blev om- og udbygget i flere omgange. Docent Hans Fink, Aarhus Universitet, gennemgår her, hvordan Sandbjerg har udviklet sig siden 1954.

Med virkning fra 1. september 1954 fik Aarhus Universitet overdraget ejendomsretten til Sandbjerg Gods ved et gaveskøde fra godsets hidtidige ejer, fru Ellen Dahl. Gaveskødet blev underskrevet ved en højtidelighed 23. august 1954 på Sandbjerg, og gaven blev på universitetets vegne modtaget af universitetsbestyrelsens formand, landsretssagfører Carl Holst-Knudsen, universitetets rek-

Ellen Dahl, Troels Fink (til højre) og studerende fra Aarhus Universitet på Sandbjerg 1956. Foto: Sandbjerg Gods.

Efter ombygningen rummer de gamle avlsbygninger et auditorium og en række værelser. Foto: Søren Petersen/Sandbjerg Gods.

måske i den forbindelse kunne finde en velegnet anvendelse for Sandbjerg. Ellen Dahl, der var stærkt engageret i nationale spørgsmål, så nogle perspektiver heri, og Harald Thamdrup etablerede kontakt mellem hende og Troels Fink, der havde professoratet.

Troels Fink udarbejdede et notat til universitetsbestyrelsen, hvor han foreslog, at der på Sandbjerg kunne etableres et sønderjysk institut under ledelse af en forsker, der var inde i de lokale forhold, og som havde videnskabelig tilknytning til Aarhus Universitet. Et sådant institut skulle som en slags annex til Aarhus Universitet drive forskning i emner vedrørende sønderjysk historie, sprog og kultur, og med en særlig opgave i at følge med i den politiske og videnskabelige udvikling i Slesvig-Holsten. Sandbjerg ville derudover kunne bruges til fagkurser for studerende og danne ramme om konferencer og symposier for universitetslærere fra de nordiske lande, ligesom man kunne tænke sig kurser for kredse i den sønderjyske befolkning.

Både universitetsbestyrelsen og Ellen Dahl kunne tilslutte sig tanker i den retning. Universitetet forpligtede sig dog ved modtagelsen af gaveskødet blot til at tilrettelægge et kulturelt arbejde på Sandbjerg og i den forbindelse at tage sigte »også på nordisk arbejde og et dansk nationalt arbejde i de egne, hvor danskheden er truet, særlig også syd for den nuværende grænse«. Bestemmelserne skulle ikke være for snærende for den fremtidige brug. Ellen Dahl gav klart udtryk for, at Sandbjerg Gods ikke blot skulle danne ramme for hvile og erindring. »Det skal også rumme en virksomhed; det skal have en fremtid«. I gaveskødet forbeholdt Ellen Dahl sig selv dispositionsretten over palæ, park og have, så længe hun levede.

De første år under universitetet

Det var en storslået gave, universitetet havde fået; men det var også en forpligtende og krævende gave. Ved overtagelsen var palæet i en temmelig dårlig forfatning. Det var gennem det meste af sin

*Det store auditorium i de gamle avlsbygninger.
Foto: Søren Petersen/ Sandbjerg Gods.*

historie kun blevet brugt til spredt sommerbeboelse og havde ofte stået ubenyttet og uopvarmet i lange perioder. Der var ingen centralvarme, og de sanitære forhold var helt utilstrækkelige. Det var fra begyndelsen klart, at en omfattende og kostbar restaurering af den i klasse A fredede bygning ville være nødvendig, før stedet for alvor ville kunne tages i brug. Der blev dog allerede de første år indrettet et mødelokale og afholdt kurser og ekskursioner i sommermånederne under ret primitive forhold, i nogle tilfælde med Ellen Dahl som interesseret tilhører. Hun døde 17. februar 1959.

Universitetet overtog umiddelbart de bygninger, familien Dahl brugte under deres sommerophold, nemlig palæet og en del af en sidebygning, hvor der var et stort, primitivt køkken og nogle værelser til tjenestefolk. Herudover var der imidlertid et helt lille samfund på Sandbjerg og en række lejekontrakter, der skulle respekteres. Avlsgården var forpagtet ud og blev drevet som et alsidigt landbrug af forpagter Dan Jørgensen med familie, karle og piger. Fisker Claus Hansen og kone boede i Møllehuset, fodermester Eriksen og familie i Skovfogedhuset og skovopsynsmand P. Nissen boede med familie i Inspektørboligen. Ud over arbejdet i skoven passede han park og køkken-

have for fru Dahl. Dan Jørgensens nevø, forfatteren Lars Bo, har i sin erindringsbog: *En underlig dreng* (1995) fortalt levende om sine somre på Sandbjerg i årene mellem 1934 og 1941, og ikke meget var afgørende ændret i 1954.

Troels Fink fungerede som Universitetets første administrator af Sandbjerg. Da han i 1959 blev udnævnt til dansk generalkonsul i Flensborg og dermed forlod sin stilling både i Århus og på Sandbjerg, blev planerne om et sønderjysk institut på Sandbjerg definitivt opgivet. (Man kan sige, at han på en måde senere fik realiseret en del af disse planer ved Institut for grænseregionsforskning i Aabenraa, som han blev den første direktør for i 1976). Helt frem til sin død i 1999 fortsatte Troels Fink dog med at være medlem af de udvalg, der på Universitetets vegne havde det overordnede ansvar for Sandbjerg Gods.

Indretning til kursusvejendom

Senest fra 1959 stod det klart, at kursus- og konferencevirksomhed måtte være Sandbjergs hovedformål. Det viste sig imidlertid vanskeligt at skaffe penge til de nødvendige ombygninger. Der var visse indtægter fra landbrug og skovbrug, men også betydelige udgifter i den forbindelse. Langsomt blev der samlet midler ind fra forskellige fonde; men da pengene først var til stede, blev restaureringsarbejdet stærkt forsinket af en omfattende brand i januar 1967, forårsaget af en gnist fra en skæreblander. En tredjedel af palæet nedbrændte, og resten af bygningen og alt inventaret blev røg- og vandskadet. To voldsomme storme samme år gav store skader på avlsbygningerne og ramte også skoven hårdt. Først i 1970 stod palæet færdigrestaureret og indrettet til at kunne huse op til 30 kursusdeltagere i selve hovedbygningen med køkkenfaciliteter i sidefløjen. Samme år fik Sandbjerg

Gods status af selvejende institution, så godset blev holdt uden for statens overtagelse af Aarhus Universitet, der hidtil havde været selvejende.

Efterspørgslen viste sig dog hurtigt at være større end kapaciteten. Den intensive brug af palæet til både møder, spisning, ophold og overnatning gav også et uforholdsmæssigt stort slid på den gamle bygning. Det blev endvidere klart, at det ikke ville være muligt at få virksomheden til økonomisk at hvile i sig selv, hvis kapaciteten ikke blev udvidet. En plan om at bygge en studenterfløj forbundet med palæet over for forpagterboligen blev opgivet. Man valgte i stedet at bygge pavilloner med plads til 48 kursusdeltagere i området nord for den oprindelige park samt at indrette spisesal og auditorium i sidebygningen ved køkkenet. Igen skulle der indsamles et stort beløb, men under professor H. P. Clausens dynamiske ledelse lykkedes det nogenlunde hurtigt at skaffe de nødvendige midler. Mange af disse kom fra fonde uden for universitetet, men helt afgørende var det, at universitetets egen forskningsfond nu havde midler af en sådan størrelsesorden, at den kunne træde hjælpende til. Denne forskningsfond var opbygget af overskuddet fra fabrikken Cheminova, som Universitetet i 1944 havde modtaget som gave. Den ene gave viste sig således at være forudsætningen for udnyttelsen af den anden. 1. april 1974 kunne Sandbjerg endelig tages i brug som en tidssvarende og velfungerende kursus-ejendom, fra november 1976 med en fastansat økonomia til at stå for det praktiske i den forbindelse.

Senere ombygninger

I 1977 blev inspektørboligen ledig og efter istandsættelse brugt som feriebolig for ansatte på Universitetet og på Cheminova. Fra 1985 blev forpagterboligen og efterhånden også landbrugsbyg-

ningerne frigjort til universitetsformål, i forbindelse med, at landbrugsjorden ikke længere blev drevet fra Sandbjerg, men forpagtet ud til landmænd i nærheden. Denne afgørende ændring betød, at Universitetet måtte tage stilling til, hvordan man bedst muligt kunne udnytte hele det samlede gods kompleks.

I første omgang blev forpagterboligen, som er fredet i klasse B, restaureret og indrettet med værelser, undervisnings- og opholdsrum. Det skete i 1989-90. Fra 1996 til 2003 har der været stor byggeaktivitet på Sandbjerg i overensstemmelse med en samlet plan for hele anlægget, udviklet under ledelse af rektor Henning Lehmann og iværksat med støtte fra mange fonde, igen ikke mindst Aarhus Universitets Forskningsfond.

I to etaper blev de hidtidige lade- og staldbygninger indrettet med 37 værelser og et stort auditorium til 60 personer med tilknyttede opholdsområder. Samtidig blev spisesalen udvidet, og en ny hovedindgang med reception blev etableret. En glasveranda skaber mulighed for gennemgang uden om spisesalen. I 1999 blev inspektørboligen renoveret, så dens 5 værelser og et opholdsrum kan indgå i den daglige drift. Feriefonden har i forlængelse heraf overtaget Skovfogedhuset. I 2000 kunne Brænderiet efter en omfattende og kostbar restaurering tages i brug som et smukt auditorium med plads til 40 personer. I 2001 blev Møllehuset, der havde stået tomt længe, genopbygget og taget i brug som forskerboliger, administreret af forskningsfonden. I 2003 indvies en nybygget fløj med 20 værelser, placeret langs Sandbjergvej i forlængelse af den eksisterende værelsesfløj. Samtidig fjernes de sidste pavilloner, og parken udvides med et arboret bestående af træer og buske, der har deres naturlige udbredelse i det sønderjyske område.

Efter ombygningerne fremstår Sandbjerg som et velindrettet og velfunge-

Aarhus Universitets administratorer af Sandbjerg

1. 9. 1954 - 31. 8. 1959	Professor Troels Fink
1. 9. 1959 - 31.10. 1968	Professor Chr. Westergaard Nielsen
1.11. 1968 - 30. 6. 1969	Kontorchef R. Bendix Hjelmvig
1. 7. 1969 - 31.12. 1985	Professor H. P.Clausen
1. 1. 1986 - 28. 2. 1990	Professor H. P.Myrup
1. 3. 1990 - 31.10. 1995	Professor Erik Damgaard
1.11. 1995 - 31. 3. 1997	Kontorchef M. Mau Pedersen
1- 4. 1997 -	lektor Søren Rasmussen

rende kursuscenter med helt moderne faciliteter og 11 fastansatte medarbejdere. Der er nu 72 værelser og plads til i alt 86 overnattende gæster. Der er yderligere planer om en laboratoriebygning med studentersovepladser til brug for historiske, arkæologiske og naturhistoriske feltstudier, placeret langs Sandbjergvej lige over for den nye værelsesfløj. Dermed er det så også foreløbig slut med ombygnings- og udvidelsesplaner.

Sandbjerg i dag

Gennem de snart 50 år, Aarhus Universitet har ejet Sandbjerg, er formålet i flere omgange blevet omdefineret i takt med, at nye muligheder og nye behov er dukket op; men hele tiden inden for rammerne af det oprindelige gaveskøde. I den nu gældende fundats for den selvejende institution Sandbjerg Gods, vedtaget i 2000, hedder det således i formålsparagrafferne:

§ 1. Institutionens formål er at virke til gavn for forskning og uddannelse ved Aarhus Universitet. Dette formål søges opnået ved, at Sandbjerg Gods danner rammen om symposier, seminarer, kurser og møder med videnskabeligt, uddannelsesmæssigt og kulturelt sigte. Der kan herunder i henhold til gaveskødet ta-

ges særligt hensyn til arrangementer med sønderjyske og nordiske emner.

§ 2. Ved den samlede drift af Sandbjerg Gods skal der stedse tages hensyn til, at stedets landskabelige og bygningsmæssige værdier bevares. Denne bestemmelse vedrører såvel de fredede bygninger som den hermed sammenhængende helhed, der udgøres af de øvrige bygninger, parken, dæmningen, søen, markerne med de levende hegn og den blandede løvskov i Stor- og Lilleskoven.

Sandbjerg er således ikke blevet et museum, men et sted, hvor der foregår et levende og nutidigt kulturelt arbejde under respekt for de gamle rammer. I overensstemmelse med Ellen Dahls ønske rummer stedet virksomhed, og det har alle muligheder for en fremtid, der kan være til glæde såvel for de ansatte og studerende ved Aarhus Universitet med deres mange gæster som for egnens og hele Sønderjyllands befolkning.

Kilder:

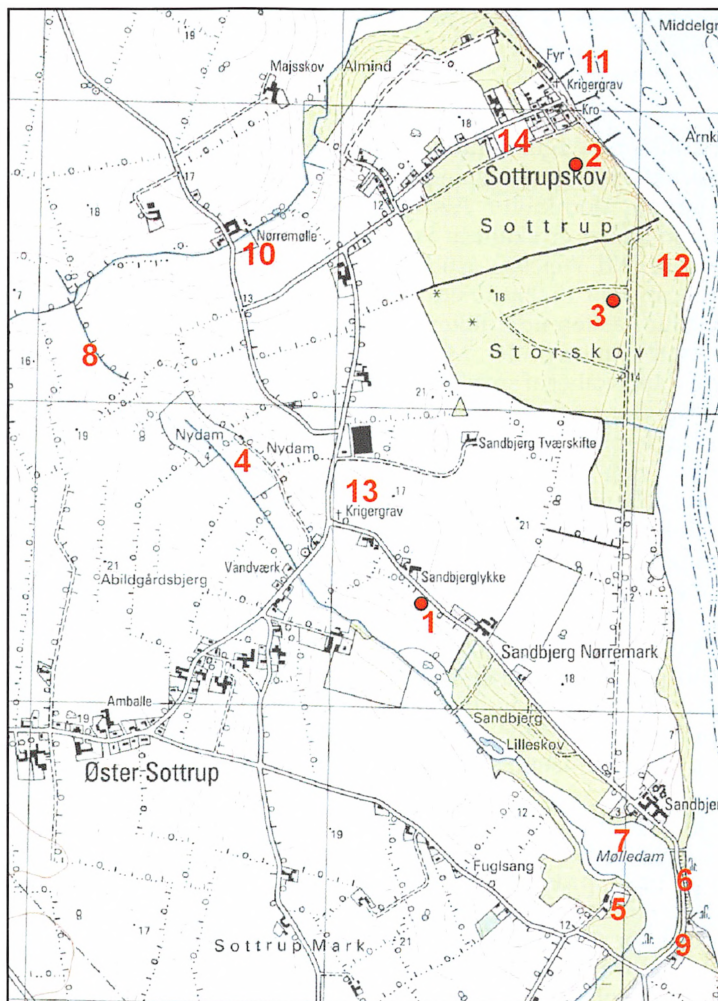
- Clausen, H. P.: „Sandbjerg» i Albeck, G. (red): Aarhus Universitet 1928 – 1978, Århus 1978.
- Bo, Lars: En underlig dreng, København 1995 (Lindhardt og Ringhof).

Sandbjerg i kulturlandskabet

Af LENNART S. MADSEN

Sandbjerg Gods ligger placeret i et smukt landskab ved Allsund, der samtidig rummer en række kulturhistoriske spor. En godt 7 km lang vandretur med udgangspunkt i Sandbjerg vil føre gennem det smukke landskab og samtidig føre rundt til en ræk-

ke kulturhistoriske punkter i landskabet, hvoraf nogle har spillet en væsentlig rolle i Danmarkshistorien. Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, viser her vej.

Kort over kulturlandskabet omkring Sandbjerg. Udarbejdet af Haderslev Museum. Numrene henviser til de lokaliteter, der er omtalt i teksten. Kortgrundlag: Copyright Kort- og Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Troldhøj ved Sandbjerg. Foto fra 1936 på Haderslev Museum.

Sandbjerg ligger smukt placeret i det karakteristiske istidslandskab, der fuldstændig dominerer Als og Sundeved. Landskabet er skabt af isen under den sidste istid, Weichsel-istiden, der sluttede for omtrent 15.000 år siden. Jordbunden består næsten udelukkende af en meget frugtbar moræneler. Mange steder brydes landskabet af små tunneldale og skarpe kløfter, og netop sådan et sted har man valgt at placere Sandbjerg. Godset ligger på et næs, der fra nordvest skyder sig ud mellem det smalle, op til 18 m dybe, Alssund og en lille tunneldal, der i retning sydøst-nordvest skærer sig ind i morænelersfladen. Det er i denne tunneldal, mølledammen og Nydam Mose ligger. Dette landskab har fra istidens slutning tiltrukket mennesker, og overalt i landskabet omkring Sandbjerg findes der spor heraf, fra stenalderens gravhøje til fisker- og skipperhusene i Sottrupskov.

Gravhøje

Tidligere var landskabet på egnen i høj grad præget af sten- og bronzealderens gravhøje, specielt i området nord for Nydam Mose lå der mange. Århundreders pløjning har dog fjernet sporene efter langt de fleste, og i dag er

der kun tre synlige gravhøje tilbage. Helt ud til vejen mellem Sandbjerg og Nydam Mose ligger en høj kaldet Troldhøj (1). En del af højen er skåret bort ved anlæggelse af vejen, men den er endnu markant med sin karakteristiske trægruppe. Der har aldrig været gravet i højen, hvad der heller ikke har i de to andre bevarede høje, der begge ligger i Sottrup Storskov. Længst mod nord findes en lille høj (2) omgivet af 27 randsten og omtrent midt i skoven den noget større Høghøj (3), der står omgivet af omkring 60 randsten. Nordligst i skoven ligger der endnu et par høje, der ikke er fredede, men dog endnu synlige. Placeringen af disse gravhøje langs med Alssund, hvorfra de har været synlige, da skoven endnu ikke fandtes, er typisk. Gravhøjene blev som oftest placeret, hvor de kunne ses langvejs fra.

Nydam Mose

I perioden omkring Kristi fødsel etableredes der flere landsbyer i området, og pollenanalyser af lagene i Nydam Mose (4) har vist, at skoven på egnen blev fældet, og marker bredte sig på begge sider af mosen. Dyrkingen af området blev intensiv, og dette medførte øjensynlig en større tilstrømning af vand til mosen, der efter at have været tilgroet med elletræer i flere tusind år nu atter blev til en lille sø med en dybde på op til 1,5 m. Denne sø blev i de efterfølgende århundreder centrum for flere religiøse ofringer af våben, skibe og personligt udstyr fra fjendtlige tropper, der søgte at trænge ind i det frugtbare og sandsynligvis tæt befolkede landskab på Sundeved.

De første udgravninger i Nydam Mose fandt sted under ledelse af Conrad Engelhardt i årene omkring 1860. Siden har der været gravet flere gange i mosen, og senest har Nationalmuseet i årene 1989-1999 gennemført omfattende udgravninger, der har ført til en nogenlunde sikker viden om ofringernes antal

Luftfoto af Nydam Mose og omegn. Mosen ses som et klart afgrænset område i forgrunden af billedet. Midt for mosen, ved den øverste kant, ligger et lille hus. Lige over det ses gården Nørremølle, hvor den kendte nationale politiker H.P. Hanssen er født. Foto: Luft-Foto Syd/Helge Knudsen.

og datering. Der kan udskilles mindst 6 ofringer i mosen i perioden fra ca. 200 til 475 e.Kr., og i forbindelse med tre af disse har et skib været en del af gaven til guderne. Engang i 200-tallet ofredes et egetræsskib, der dog blev sønderhugget inden ofringen, og hvoraf hidtil kun ca. 10% er fundet. Omkring år 300 sænkedes et skib af fyrretræ, hvis komplet bevarede, 1,8 m lange sideror fandtes ved udgravningerne i 1993. Selve skibet blev hugget i småstykker og brugt som brænde af preussiske soldater i 1864. Og endelig blev den kendte, 23 m lange Nydambåd sænket i mosen engang i 300-tallet. For de to sidste skibes vedkommende har man via udgravningerne kunnet konstatere, at de var fyldt med våben og udstyr, da de blev sejlet ud på søen og sænket. Selv om vanddybden næppe har været stor

nok til, at skibene blev helt dækket af vand, er en stor del af dette udstyr flydt ud i søen, da bådene krængede over og lagde sig om på siden, og findes derfor koncentreret på hver sin side af skibene. Men en del af våbnene er også blevet kastet ud i søen fra selve bredden. Den sidste ofring i mosen fandt sted omkring 475 e.Kr., på et tidspunkt hvor søen atter var groet til og var blevet til mose. Omkring 1.000 enkeltdele, hovedsagelig våben og smykker, var blevet indpakket i klæde og presset ned igennem mosetørven. I en krans omkring offerdyngen var der her efter nedstukket hen ved 30 sværd og en stor dekoreret lansespids.

Da kun en begrænset del af mosen er undersøgt, kan der ikke siges noget om de enkelte overvundne hæres størrelse, men der er næppe nogen tvivl om, at det

drejer sig om hære fra nogle af de mange stammer, der i disse århundreder kæmpede om magten i denne del af Europa. Netop i det østlige Sønderjylland findes der flere moser med ofringer fra denne periode (Ejsbøl og Thorsbjerg) og adskillige steder også lange forsvarsvolde og søspærringer, som f.eks. Olgerdiget ved Tinglev, Æ Vold ved Rødekro samt Margrethespærringen og Æ Lei i Haderslev Fjord. Igennem flere århundreder var denne del af landet genstand for intensive kampe, der i det lange løb førte til dannelsen af stadigt større kongedømmer og ultimativt til skabelsen af det danske rige.

Områdets bebyggelse

En af følgerne af disse kampe var sandsynligvis, at en del af befolkningen i Sønderjylland udvandrede til England, landsbyer blev opgivet, og store områder sprang atter i skov. Fundene fra yngre jernalder og ældre vikingetid i landsdelen er sjældne - også på Sundeved - og først i slutningen af vikingetiden ryddes der atter skov og etableres landsbyer.

Landsbynavne, der ender på -torp (= rup, trup etc.) og -bol (= bøl) er typisk dannet i denne tid, ofte med et personnavn som forled. Dette gælder da også både Sottrup (= Sotis landsby), Ragebøl (= Rakis gård) og Dybbøl (= Dyttæs gård) i omegnen af Sandbjerg, og selve navnet på hele området, Sundeved (= skoven ved sundet), tyder da også på, at store dele af området har været præget af skove.

I løbet af middelalderen er området mellem Sottrup og Allsund kun langsomt blevet inddraget under dyrkning, og omkring 1500 nævnes første gang en gård med navnet Sandbjerggård. I 1500-tallet må der have ligget to gårde her, og ved Snogbækken var der anlagt en vandmølle, Nørremølle, der nævnes første gang 1490 med betydelige indtægter.

Voldsted og mølle

For de forhold, der førte til oprettelsen af Sandbjerg Gods i 1570'erne, er der redegjort andetsteds. Hertug Hans den Yngre gik med sædvanlig energi i gang med at skabe rammerne for en effektiv godsdrift, og det kom i høj grad til at sætte sit præg på området helt frem til i dag. Selve gården blev anlagt på et lille næs (5), der fra syd skyder sig ud i den lavning, der oprindeligt har dannet en lille vig på Allsunds vestlige bred. Næsset blev afskåret fra det faste land ved en meget bred og dyb, endnu fugtig halsgrav, således at der dannedes en omtrent 100 x 100 m stor holm, hvorpå gården blev opført. Der kendes intet til de oprindelige bygninger på holmen, men under den nuværende hovedbygning, opført omkring 1800, der står helt ud til gravens bred, findes kampestenskældre, der kan stamme fra hertugens oprindelige hovedbygning. På banken stod desuden en ladebygning med årstallet 1572, til den brændte i 1928.

Jorden fra den meget brede voldgrav syd for gården blev højst sandsynligt anvendt til at bygge den meget høje og brede dæmning (6), hertug Hans lod anlægge mellem vigen og Allsund. Vejen forbi Sandbjerg Slot forløber ad denne dæmning. Med dette store anlægsarbejde skabtes muligheden for at etablere en mølle ved Sandbjerg, idet den var en del af forudsætningen for, at der kunne etableres en mølledam (7). En anden forudsætning var, at der kunne ledes tilstrækkeligt med vand til denne dam. Som tidligere omtalt var Nydam Mose i den anden ende af den lille tunneldal atter groet til, og det har været sparsomt, hvad der kom af vand ned gennem dalen. For at forbedre vandtilførslen lod hertugen grave en ca. 400 m lang og 5 m dyb kanal (8) fra Snogbækken til nordvestsiden af Nydam Mose. Et stemmeværk ved Okshøj Dam på Snogbækken sørgede for,

at det meste af vandet i bækken blev ledt ned i kanalen - og dermed ikke længere forbi Nørremølle - og en dæmning ved Skolevej tværs over den sydøstlige del af Nydam Mose opstemmede vandet i mosen. Det var i denne forbindelse, mosen fik sit navn - den nye dam. Med dette komplicerede anlægsarbejde, der må have krævet en del nivellering og store jordarbejder, var der skabt en rigelig vandforsyning til Sandbjerg Mølle, og med den store dæmning ved Sandbjerg var det muligt at stemme vandet i dammen op til 3 m over niveauet i Allsund. Dette var rigeligt til at give møllen tilstrækkeligt med vandkraft.

I den sydlige del af dæmningen opføres selve møllen, hvis ruiner (9) endnu kan ses. Møllebygningens sydmur indgår nu i en bygning fra 1908, mens resten af bygningen ligger hen som ruin. Arkæologiske undersøgelser har påvist, at ruinen stammer fra den oprindelige bygning fra 1570'erne. Møllen var fra starten forsynet med to hjul, og den fungerede frem til 1916, hvor den brændte.

Nørremølle

Som nævnt kom vandet til møllen fra Snogbækken, der oprindeligt havde givet vand til Nørremølle (10). Med anlæggelsen af Sandbjerg mølle blev malingen af korn flyttet hertil, og Nørremølle blev i stedet indrettet som krudtmølle. Den eksploderede i 1633, men blev genopført og fortsatte som krudtmølle frem til omkring 1700, hvor den blev omdannet til grynmølle. Gården var fæstegård under Sandbjerg, og i 1819 blev den overtaget af Christian Hansen, der ved siden af landbruget og mølleriet indrettede købmandsbutik, brændevinsbrænderi og bryggeri på gården. Dennes søn, Christen Hanssen, var den første, der skrev efternavnet med to s'er. Han var far til den vel mest betydningsfulde dansk-nationale sønderjyske politiker,

Preussisk rampe i Sottrup Storskov. Foto: Ole Andersen 1973.

H. P. Hanssen-Nørremølle (1862-1936). På gårdens hovedbygning, opført af Christen Hanssen, er opsat en mindetavle med teksten: »Her fødtes H. P. Hanssen, sønderjydernes talsmand.« Gården er stadig i slægtens eje.

Spor fra 1864

I 1864 kom området ved Sandbjerg til at spille en central rolle. Efter nederlaget ved Dybbøl den 18. april 1864 havde de danske soldater trukket sig tilbage til Als, og krigen var stort set indstillet, mens fredskonferencen i London fandt sted i de følgende måneder. Den endte dog uden resultat den 25. juni, og straks derefter brød krigen atter ud. De preussiske soldater forberedte sig på at sætte over Allsund for at erobre Als. Da de danske tropper hovedsageligt var placeret ved Ulkebøl og Sønderborg, valgte preusserne at sætte over sundet mellem Sottrupskov og Arnkil. Sandbjerg, der igennem krigen havde været benyttet som feltlazaret, blev nu for en kort stund benyttet som preussisk stabskvarter. Sottrupskov var et lille fiskerleje med et færgested, der

Preussisk inskription i bøgebark i Storskoven. Foto: Ole Andersen 1973.

blev valgt som et af udskibningsstederne, da adgangsforholdene her for enden af vejen gennem Sottrupskov var de bedste. Her koncentreredes hovedsageligt artilleri og rytteri, mens det meste af infanteriet derimod skulle udskibes fra tre andre steder langs kysten, to nord for fiskerlejet og et i Sottrup Storskov. Igennem flere dage blev overgangen forberedt. Preusserne havde 16 pontonfærger og omkring 150 robåde af forskellig størrelse til rådighed, og de blev gemt i skoven og mellem husene i Sottrupskov. I Storskoven gravede soldaterne ramper i skrænten for hurtigt at kunne få bådene i vandet, og der blev gravet huller i skovbunden til feltskytset.

Da uret på Sandbjerg Slot slog 2 om morgenen den 29. juni, indledtes overgangen. Der kunne overføres godt 2.500

mand ad gangen, og planen var at overføre godt 20.000 mand. Ved Arnkil var placeret omtrent 400 danske soldater, der efter en times kamp måtte give op. I de følgende timer søgte de danske soldater at stoppe preussernes fremtrængen på Kær Halvø, men forgæves, og kl. 5.30 opgav man at forsvare Als. Den 1. juli forlod de sidste danske soldater øen.

Adskillige steder findes der spor efter preussernes overgang over Allsund. For enden af vejen igennem Sottrupskov findes et mindesmærke for 5 preussiske soldater (11), der mistede livet ved overgangen over sundet, idet deres båd kæntrede. De blev begravet i strandkanten. I Sottrup Storskov lå udskibningsstedet (12) ved den østligste pynt, som man når ved at følge stien langs skovkanten. Her ses bl.a. en af bådramperne samt et par hundrede meter syd herfor udgravningerne til preussernes kanoner. Kigger man omhyggeligt på de gamle bøgetræer i dette område, vil man flere steder kunne se, at soldaterne fordrev ventetiden med at skære deres navn, regiment og hjemstavn i træernes bark. Endnu en krigergrav befinder sig ved Nydam Mose (13). Den er sat over en preussisk soldat, der mistede livet under kampene på Dybbøl 18. april. Hans kammerater tog liget med til deres kvarter i Øster Snogbæk og begravede ham på marken ved Nydam.

Sottrupskov

Selve den lille landsby Sottrupskov (14) er et usædvanligt velbevaret eksempel på et lille fiskerleje med talrige fisker- og skipperhuse hovedsageligt fra anden halvdel af 1800-tallet. 1873 oprettedes her udflugtsstedet Sølyst, der stadig fungerer som kro. I byen har der været færgerested, toldkontrolpost, grænsegendarmeri samt fyr, og byen er således på mange måder, ligesom resten af egnen omkring Sandbjerg, præget af at have ligget i et grænseområde.

Augustenborg Roklub

»75-aars jubilæum 2001. Augustenborg Roklub onsdag 25. juli – 1926-2001«, 40 sider ill. Pris: 30 kr. Kan rekvireres på tlf. 74472878

Gennem de seneste år har flere af de sønderjyske roklubber kunnet fejre deres 75-års jubilæum. I juli 2001 kom turen til Augustenborg Roklub, der i den anledning udgav et lille jubilæumsskrift. Her kan man læse en række hilsener til klubben på dagen med tilbageblik og erindringsglimt. En egentlig historisk skildring er der ikke tale om. Erindringerne og billederne er dog et godt vidnesbyrd om den særlige omgangsform og livsglæde, der præger livet på vandet og i klubhuset.

kf

Mimi og Christian

Chr. Kelm-Hansen (red): »Mimi og Christian. To sønderjyske skæbner«, Lyngby 2002, 80 s. ill. Pris: 90 kr.

Der udkommer i disse år en lind strøm af erindringer og selvbiografier såvel på de store forlag som på de lokalhistoriske arkiver og foreninger. I Sønderjylland er det ikke mindst første verdenskrig, som er i fokus i erindringslitteraturen. Ikke desto mindre er det sjældent, at man læser erindringer, som er skrevet ud fra en stærk indre trang – erindringer, som skulle skrives. Bogen »Mimi og Christian«, redigeret af det fhv. socialdemokratiske folketingsmedlem Chr. Kelm-Hansen, hører til denne sjældne gruppe. I bogen fortæller Kelm-Hansens forældre hver deres historie om en barsk opvækst. Moren kom fra Ukraine, hvor hendes forældre tilhørte det tyske mindretal. Ved udbruddet af første verdenskrig blev familien derfor fordrevet fra deres lille landbrug af de russiske tropper. Det blev starten på en ufattelig barsk flygtningetilværelse, der sluttede på Als, hvor hun arbejdede på domænegården Hjortholm. Faren blev født som »uægte« barn af en tjenestepige og levede de første år med en fordrunken far. Erindringerne slutter med etableringen af den lille kernefamilie i Hørup i begyndelsen af 1930'erne.

Stærkest i erindringen står dog moderens erindringer, ikke blot på grund af hendes særlige historie, men også for den samlende røde tråd i hendes erindringer, forholdet til moderen, der var slem til at slå. Som hun selv udtrykker det: »Jeg har aldrig lidt af hjemvé, for jeg har altid haft det bedre hos andre end hjemme.« Det er blevet til en nærværende og nødvendig historie i en tid, hvor mange tilsyneladende ikke gør sig klart, hvad der driver flygtninge på flugt.

kf

Moltrup sogn

Karin Bonde (red): »Moltrup Sogn – gårde og huse«, Haderslev 2002, 383 sider ill. Pris: 225 kr. Kan købes på Haderslev Museum.

Inden for lokalhistorie er gårdhistorie en klaksiker, der stadig har stor og bred interesse, og som endnu kan få ihærdige lokalhistorikere til at bruge tid og mange kræfter på Landsarkivet i Aabenraa for at trække trådene for hver enkelt gård og husmandssted så langt tilbage i tiden som muligt. Det er også tilfældet i Moltrup sogn, hvor Karin Bonde i samarbejde med Lennart S. Madsen har stået for udgivelsen af bogen »Moltrup Sogn – Gårde og huse«.

Det store brydsomme arkivarbejde med at udrede de enkelte ejendommers historie frem til 1920 stod Nis I. Nissen og Christian M. Bonde for. Da Nis I. Nissen døde, fortsatte Christian M. Bonde arbejdet frem til 1994, hvor han gav arbejdet videre til Karin Bonde, der siden har ført de enkelte ejendommers historie frem til 2001. Med udgivelsen af bogen har Moltrup sogn dermed fået en oversigt over alle ejendomme bygget før kommunalreformen i 1970.

Bogen indledes med tre generelle artikler om Moltrup sogn. Fra indholdsfortegnelsen går læseren hurtigt videre til Lennart S. Madsens artikel »Moltrup sogn fra istid til udskiftning«, en kyndig tour de force gennem Moltrup sogns historie fra for ca. 15.000 år siden og frem til udskiftningerne. Herefter tager Anton Toft over med artiklen »Kort over ejendomsforholdene i Moltrup sogn«, hvor

---

Det sker – på sønderjyske museer

Selv i mørke har vi roser

Et af Sønderjyllands Kunstmuseums hovedværker i nyere tid, Kehnet Nielsens maleri »Selv i mørke har vi roser«, havde det indtil for nylig ikke særlig godt. Et større konserveringsarbejde var nødvendigt; men de indledende øvelser var ikke så lige til endda.

For det første var der et rent praktisk problem. Fælleskonserveringsvilkår under Aarhus Kunstmuseum forhindrede maleriets 300 x 600 centimeter i at komme ind i konserveringsværkstedet. Man kunne så få den ide i stedet at afmontere maleriet, rulle det sammen og transportere det til Århus; men værket tålte ikke sammenrulning i sin daværende tilstand. Ergo måtte Fælleskonserveringen komme til os.

Der var imidlertid et andet problem, der skulle løses først, for det var en betydelig affære (86.000 kr. for at være helt nøjagtig); men med hjælp fra KUAS'

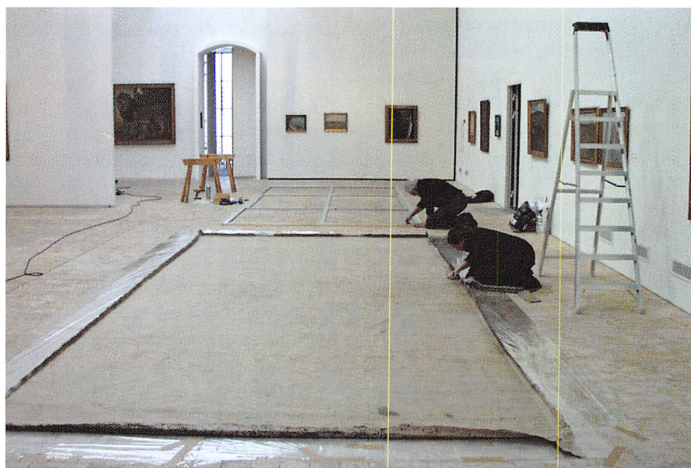
Hastesum og engagerede konservatorer lykkedes det.

Det skete i ugerne 10 og 11 sidste år, hvor to konservatorer startede med at afmontere den gamle blindramme for derefter at indsætte en ny specialramme af aluminium og træ, konstrueret af Erik Høysgaard. Rammen var nødvendig for fremover at undgå tilsvarende skader.

Vi valgte at benytte lejligheden til at vise publikum, hvordan et restaureringsarbejde foregår. De to konservatorer, Naja Mikkelsen og Tina Petersen, accepterede beredvilligt at blive forstyrret i arbejdet og svare på spørgsmål fra et interesseret publikum og en ditto presse.

»Selv i mørke har vi roser« har det nu efter omstændighederne særdeles godt og fungerer igen fint i dagligdagen på Sønderjyllands Kunstmuseum, nu med endnu større bevågenhed.

Ole Jul

- Haderslev Museum**
15. mar.-21. apr.: FUORI FORMA.
Raderinger af otte yngre, italienske kunstnere, som alle mestrer denne teknisk krævende form for grafik. Arr. af Haderslev Kunstforening.
- Haderslev Museums Vognsamling**
Hverdagsliv med hest og vogn.
- Aabenraa Museum**
15. mar. - 1. juni: Udstilling om skibet Aurora og Auroras kanoner.
2. apr.: Foredrag om »Skibsbyggeri, sømandens påklædning samt kost« omkring 1800.
- Jacob Michelsens Gård i Kolstrup**
26. apr. - 27. apr.: Bageweekend og udstilling.
- Kunstmuseet Brundlund Slot**
5. apr. - 1. juni: Udstilling af museets egne værker.
- Museet på Sønderborg Slot**
21. mar. - 4. maj: »Udkanternes Guldalder«. Langelandske kunstnere.
13. apr. - 10. maj: Sønderborg Kunstforening arrangerer »Dansk-Tysk Kunstudstilling«.
- Cathrinesmindes Teglværksmuseum**
Åben i perioden 30. mar. - 2. nov. 2003.
- Tønder Museum**
Indtil 21. apr.: I storm og stille - »Tagholm« - en gård og dens beboere gennem 300 år.
24. apr. - 27. apr.: Antikmesse.
- Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder**
15. mar. - 28. apr.: Ulrik Møller - Malerier.
3. maj - 15. juni: Gunhild Rudjord - Keramik.
- Midtsønderjyllands Museum, Gram**
Indtil 31. dec.: »Hvad er sten i grunden?« - En udstilling om strandsten, håndstykker og skærver.
-

► han ser på ejendomsstrukturen belyst ud fra udskiftningskortene og senere kort. Her ville en større gengivelse af kortene dog have højet udbyttet af artiklen. Endelig skildrer Marianne Gottfredsens livets højtid i artiklen »Fest og højtidelighed i Moltrup sogn – fra vugge til grav«. Det er efterhånden sjældent, at dette stof finder vej til lokalhistorien. En særlig detalje er bemærkningerne omkring polterabend – en af disse traditionsrige festligheder, hvis danske rødder nok skal findes i Simon Spies' polterabend i 1983. Bogen om Moltrup sogns gårde og huse er blevet et smukt og solidt værk, der nok primært vil have sine læsere i Moltrup og blandt andre med interesse i sognets historie.

kf

Digte og tegninger fra marsken

Eske K. Mathiesen: »Digte fra marsken«. Med pasteller af Dan Thuesen. Udgiven af Gullanders Bogtrykkeri, Skjern. 52 sider.: Pris: 150 kr. Kan rekvireres på tlf. 97350076.

Den lille smukt trykte bog indeholder en snes korte - til dels meget korte - tekster / digte af Eske K. Mathiesen og ca. lige så mange pasteller (farvekridtstegninger) af Højermaleren Dan Thuesen, der på en fin og følsom måde gengiver landskabet.

Digtene er korte glimt, små billeder, i nogle tilfælde skarpe punktnedslag, i andre mere vage og i et enkelt tilfælde direkte vrøvl: »Og skyerne tumler af sted. Højeste højtande / og små fire timer. Var man / en børsteorm, en hestereje, en sandorm, / en slikkrebs eller en dyndsnegl, / gravede man sig nu lidt / længere ned. / Og lidt højere op, hvis man var / en lærke.«

Jeg gad godt se den lærke grave sig op!

H. E. Sørensen

Gilder, lav og broderskaber

Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark, redigeret af Lars Bisgaard og Leif Søndergaard, Syddansk Universitetsforlag 2002, 394 sider. Pris: 225 kr.

Gilder, lav og broderskaber var centrale institutioner i middelalderens samfund. Det har været anerkendt længe, men synet på disse sammenslutninger har ændret sig de senere år. Ældre forskning anså dem først og frem-

mest for at være erhvervsorganisationer – gilder for købmænd og lav for håndværkere. Nyere forskning har derimod fremhævet, at den sociale sammensætning ofte var mindre enkel, og at gildernes funktion i høj grad var religiøs. Det er denne bog udtryk for.

Bogen rummer ni artikler, hvoraf tre handler om sønderjyske forhold. Christian Radtke beskæftiger sig med forholdene i Slesvig by, hvor man traditionelt har ment, at det var et gilde, der stod bag drabet på Kong Niels i 1131. Radtke mener imidlertid, at der i stedet er tale om byens borgerskab.

Bjørn Poulsen tager i en stor artikel fat på det såkaldte Rosenkransbroderskab i Slesvig. Ud fra bevarede medlemslister og regnskaber kan han fastslå, at broderskabet var en ganske stor organisation, der favnede en stor del af byens borgere, også mange kvinder, foruden enkelte folk fra opland og andre byer. Gildet fik især sine indtægter fra gaver og arv. Mange penge blev investeret i gildets alter og forskelligt tilbehør til det.

Lars Bisgaard tager i sin artikel fat på reformationen i Husum fra en ny vinkel. Han tager udgangspunkt i, at der i byens kirke var et stort antal altre, knyttet til de forskellige gilder i byen. Herman Tast, der er kendt som ikke bare Husums, men Sønderjyllands og hele Danmarks første reformator, var alterpræst ved ét af disse gildealte. Lars Bisgaard mener, at meget taler for, at Herman Tast i begyndelsen har kunnet udbrede sit reformationsbudskab inden for gildets rammer, og at han derfor fra begyndelsen havde en mere fast position i byen end ellers antaget.

Ud over artiklerne rummer bogen også en udgivelse af otte gilde- og lavsskråer. Tre af dem er sønderjyske, og mest interessant er i den forbindelse smedeskråen fra Haderslev, som Haderslev museum købte 1997, og hvis tekst hidtil ikke har været tilgængelig på tryk.

Bogen »Gilder, lav og broderskaber« er ikke egnet som en generel indføring i disse emner, dertil er emnerne for specielle. Bogen henvender sig mest til fagfolk, men særligt Lars Bisgaards og Bjørn Poulsens artikler fortjener dog et bredere kendskab blandt dem, der interesserer sig for sønderjysk middelalder og reformation.

cpr

GRÆNSEFORENINGEN

For 100 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke Årbog.
Ring eller skriv efter Grænseforenin-

gens brochure: Postboks 9074, Grænseforeningen, Peder Skrams Gade 5, 1022 Kbh. K.
Telefon: 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte din lokale formand:

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

Herregårde i Sundeved

*Bagsiden
om
forsiden*

Ved slutningen af middelalderen var Sundeved de små herregårdes og den jævne adels land. I første halvdel af 1500-tallet fandt man 6-7 herregårde i området. De fleste klumpede sig sammen i Ullerup sogn, der var det rigeste på herregårde i hele Nordslesvig. Her fandt man Ballegård, Blansgård, Avnbøllund og Ladkærgård, der siden skiftede navn til Avnbølgård. En tid var en gård i Avnbøl endda også hjem for medlemmer af adelslægten von Qualen. I Sottrup sogn fandtes Snogbæklund. Endelig kan man nævne Skovbølgård i Felsted sogn, der ganske vist lå i Lundtoft herred, men på mange måder knyttede sig til herregårdsmiljøet i Sundeved. I anden halvdel af 1500-tallet kom endnu et par små herregårde til – Ornum ved Varnæs og Ullerupgård i Ullerup sogn.

Umiddelbart efter, at Hertug Hans den Yngre havde overtaget Sønderborg amt og dermed krongodset i Sundeved 1571, oprettede han den nye hovedgård Sandbjerg og noget senere også Skeldegård. Gennem de følgende år købte han Ballegård, Avnbøllund og Snogbæklund. Den sidstnævnte blev nedlagt, mens de to andre blev hertugelige avlsgårde.

Det ligner hertugens fremfærd på Als og Ærø. Forskellen var, at hertugen i Sundeved ikke fik udkøbt adelen helt. Ullerupgård og Ornum forsvandt ganske vist lige så hurtigt, som de var opstået, men Avnbølgård, Blansgård og Skovbølgård

bestod op gennem 1600-tallet som lavadelssæder.

Ved Hans den Yngres død 1622 deltes hans besiddelser i fem små hertugdømmer. Sandbjerg kom da under Sønderborg, Ballegård under Nordborg, mens Lundsgård (Avnbøllund) og Skeldegård kom under Glücksborg. Gennem de næste ca. 40 år oprettede hertug Philip af Glücksborg yderligere tre herregårde i Sundeved: Filipsborg i Ullerup sogn og Krammark og Skodsbølgård (Neuenhof) i Broager sogn. Hertil købtes Blansgård i 1717. Hertugerne af Glücksborg sad nu på over halvdelen af herregårdene i Sundeved.

I 1779 døde den sidste hertug af Glücksborg. De følgende år lod den danske regering de glücksborgske herregårde i Sundeved udstykke. Ved samme tid udstykkedes Ballegård og Sandbjerg. Kun Avnbølgård, der da tilhørte hertugen af Augustenborg, var uberørt, men en del af dens jord blev udstykket i 1850'erne. Som landbrug var de mange sundevedske herregårde derefter reduceret til store bondegårde på 50-100 ha.

Endnu vidner de fornemme hovedbygninger på Sandbjerg, Ballegård og Skovbølgård og Filipsborgs voldsted dog om den tid, hvor Sundeved myldrede med herremænd. Ser man godt efter, kan man se rester af voldgrave ved flere af de andre tidligere hovedgårde.

pcr